

پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران
گروه جامعه اطلاعاتی

طرح پژوهشی
ترسیم چشم انداز پژوهشی گروه جامعه اطلاعاتی
گزارش نهایی

بهزاد دوران
محمدرضا کلاهی

فروردین ۱۳۸۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران

Iranian Research Institute
for Scientific Information
and Documentation
(IRANDOC)

تجسلی

شماره : ۴۲۲۱
تاریخ : ۸۵ / ۸ / ۲۳
پیوست : راز

دبیرخانه شورای پژوهش

بدینوسیله انجام طرح پژوهشی ترسیم چشم‌انداز پژوهشی گروه جامعه اطلاعاتی توسط آقایان بهزاد دوران و محمدرضا کلاهی به عنوان مجری با نظارت آقای دکتر منوچهر محسنی در پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران و گزارش نهایی این طرح بر اساس نظر آقای دکتر کوثری به عنوان داور تأیید می‌گردد.
لازم می‌داند مراتب قدردانی و سپاس خود را به کلیه دست‌اندرکاران این طرح تقدیم دارد.

توفیق از اوست

حمید غریبی

رئیس پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران

تهران - خیابان انقلاب، چهارراه فلسطین، شماره ۱۱۸۸ صندوق پستی: ۱۳۷۱-۱۳۱۸۵
تلفن: ۶۶۹۵۱۴۳۰ (خط ۱۰) - ۶۶۴۹۴۹۸۰ (خط ۵) دورنگار: ۶۶۴۶۲۲۵۴ تلفن گویا: ۶۶۴۹۴۹۵۴

1188, Enqelab Ave, Tehran, Iran, P.O. Box: 13185 - 1371 Tel: (+9821) 6649 4955 - 6646 2548

Fax: (+9821) 6646 2254 Email: info@irandoc.ac.ir

www.irandoc.ac.ir

تشکر و قدردانی

بدینوسیله مراتب سپاس خود را از
افرادی که بطور مستقیم و یا غیرمستقیم
ما را در انجام هر چه بهتر این طرح
یاری دادند، ابراز می‌داریم. پیش از همه
لازم است از اعضای محترم شورای
پژوهش و در راس آن آقای دکتر حسین
غریبی رئیس محترم پژوهشگاه نام برد
که با بلندنظری و علو طبعی مثال‌زدنی ما
را مورد لطف بی‌دریغ خود قرار دادند.
استاد گرامی آقای دکتر منوچهر محسنی
با قبول نظارت بر طرح و همکار محترم
آقای دکتر مسعود کوثری با قبول داوری
آن، برغم گرفتاری‌های فراوان، با هموار
ساختن سختی کار بر خود، ما را مدیون
خود گرداندند. از همه این افراد
سپاسگزاریم.

فهرست

۱	فصل صفر - کلیات
۲	مقدمه
۳	اهداف
۴	مراحل
۵	فصل یک - چارچوب (های) نظری
۶	مقدمه
۷	چارچوب نظری ماقبل ورود به حوزه جامعه اطلاعاتی
۹	نظریه الگویی آجیل پارسنز
۱۹	دو نکته اساسی در تحلیل های نظری
۱۹	اتخاذ مدل نظری مناسب
۲۱	فصل دو - مرور ادبیات پژوهش
۲۲	مقدمه
۲۳	تحقیقات جهانی
۶۲	مروری بر مطالعات جامعه اطلاعاتی در ایران
۹۷	فصل سه - تاکیدات سیاست گذاری
۹۸	مقدمه
۹۸	اصول سیاست فرهنگی
۱۰۰	گزارش گروه تخصصی فناوری اطلاعات
۱۰۰	هدف ها و سیاست های کلی
۱۰۱	الزامات و راهبردها
۱۰۲	فصل توسعه فرهنگی برنامه چهارم
۱۰۳	جمع بندی
۱۰۵	فصل چهار - شناسایی اولویت های پژوهشی
۱۱۲	منابع

فصل صفر

کلیات

مقدمه

ترسیم چشم‌انداز پژوهش در هر حوزه که به منظور شناخت مسائل و موضوعات پژوهش مربوط صورت می‌پذیرد، مستلزم حرکت رفت و برگشتی از سطح مفاهیم انتزاعی به سطح مصادیق عینی (روش قیاسی) و از سطح مصادیق عینی به سطح مفاهیم انتزاعی (روش استقرائی) است. به قسمی که نه آشوبناکی مسائل و موضوعات پرشمار پژوهش آنقدر مبهوت‌امان کند که توان هر درنگی را از ما بستاند، و نه تصلب نظم پیشینی چیزها چنان گستاخ‌امان سازد که در عالم خیال بی‌محابا ترکتازی کنیم.

بنابراین، برای شناسایی مسائل و موضوعات پژوهش در حوزه جامعه‌اطلاعاتی، ابتدا چارچوب‌های نظری، محورها و زیرمحوهای مناسب را طراحی و تعیین کرده (در سطح مفاهیم انتزاعی‌تر) و بر اساس آخرین وضعیت ادبیات پژوهش مربوط در سطح جهان (در سطح مفاهیم عینی‌تر) مسائل و موضوعات پژوهش در قالب زیرمحوها و محورها مناسب قرار گرفته و در نهایت، برای ایجاد ارتباط منطقی، این دو مسیر با یکدیگر تلاقی داده شده است. ماحصل بر اساس معیارهای مشخص مندرج در اسناد سیاستگذاری کلان کشور اولویت‌بندی گردید. این گزارش به تشریح مراحل بالا می‌پردازد.

اگر بتوان اهداف کلی و عمومی تشکیل گروه‌های پژوهشی را به شرح زیر برشمرد:

(۱) شناخت مسائل و موضوعات پژوهش،

(۲) فراهم‌سازی زمینه‌های پژوهش،

(۳) ارائه طرح‌های پژوهش، و

(۴) انجام پژوهش؛

می‌توان نتیجه گرفت اهداف جزئی و اختصاصی گروه پژوهشی جامعه اطلاعاتی عبارتند از:

(۱) شناخت مسائل و موضوعات پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی،

(۲) فراهم‌سازی زمینه‌های پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی،

(۳) ارائه طرح‌های پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی، و

(۴) انجام پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی.

لیکن این اهداف تنها زمانی قابل پیگیری خواهد بود که در بدو امر نقشه ای مفهومی

از حوزه جامعه اطلاعاتی تهیه گردد که در آن علاوه بر تعیین موضوعات پژوهشی بتوان نسبت

مفهومی و منطقی آنها را با یکدیگر تشخیص داد و البته با معیارهایی روشن و معقول اولویت

نسبی هریک را دریافت. بدین ترتیب، تقدم نخستین هدف نسبت به اهداف بعدی نه فقط از

باب تقدم منطقی که از باب تقدم عملی نیز است. به این معنا که با تحقق نخستین هدف است

که گام برداشتن در مسیر تحقق اهداف سه‌گانه بعدی میسر می‌گردد که انواع زمینه‌های اجرایی

به چگونگی اولویت انواع پژوهش بستگی دارد.

نخستین هدف از تشکیل گروه‌ها، شناخت مسائل و موضوعات پژوهش است. لیکن بدون اتخاذ چارچوب(های) نظری مربوط و مناسب حوزه موضوعی و به تبع آن تعیین محورها و زیرمحوهای مربوط، تلاش گروه‌ها برای دستیابی به این هدف، حاصلی جز پراکنده‌کاری و در نتیجه سرگشتگی دربرنخواهد داشت. اتخاذ چارچوب(های) نظری، با مشخص ساختن حد و مرزهای مفهومی و روابط معنایی، شناخت مسائل و موضوعات پژوهش را به شکلی جامع، مانع و نظام‌مند در قالب محورها و زیرمحوهای اصولی، منطقی و مبتنی بر آنچه که علمی شناخته می‌شود، میسر می‌سازد.

بنابراین، چنانکه از بند پیش برمی‌آید فعالیت گروه برای نیل به شناخت مسائل و موضوعات پژوهش در حوزه مربوط، صرفاً در محدوده معرفت حصولی یا اکتسابی قرار گرفته (و معرفت حضوری، شهودی یا غیراکتسابی را بیرون می‌گذارد) و از میان معارف حصولی نیز محدود به حدود علوم و فنون - هر دو در حیطه انسانی - است (و فلسفه و مهارت‌ها را دربر نمی‌گیرد).

چارچوب‌های نظری مورد استفاده برای رسیدن به محورها و زیرمحوهای دربرگیرنده مسائل پژوهشی مربوط، بر اساس خط سیر نظری طی چند گام تبیین می‌شود.

فصل یک

چارچوب (های) نظری

معرفت به هر چیز زمانی علمی قلمداد می‌شود که از چارچوب نظری مشخص برخوردار باشد (آزادارمکی ۱۳۷۵: ۳ و ۴۵). در واقع نظریه هم در طرح مسئله ما را هدایت می‌کند، هم در پاسخ‌دهی بدان. بنابراین برای احتراز از خروج از حوزه معرفت علمی، پیش از هر چیز لازم است چارچوب نظری و پیش‌فرض‌های مربوط را به دقت مشخص سازیم و بدینوسیله راه را برای بازبینی‌ها و دآوری‌های بعدی دیگران هموار سازیم. بدین ترتیب، در همین نخستین گام آشکار می‌گردد چگونه گوناگونی و تنوع نظریه‌های با اعتبار و اهمیت‌های یکسان در حوزه علوم و فنون انسانی نسبت به علوم و فنون طبیعی، راه را بر شکل‌گیری، گسترش، قبول عام و بکارگیری انواع تزاروس‌ها یا اصطلاح‌نامه‌ها سد کرده است.

در هر حال، حوزه جامعه‌اطلاعاتی به عنوان یک حوزه پژوهشی نوپدید از درون دیدگاه‌های نظری منتج گشته است که برغم هیاهوهای مطبوعات عامه‌پسند، هنوز در سنت ادبیات علمی و آکادمیک رسمی دنیا به دیده تردید نگریسته می‌شود. از این رو در ابتدای بحث

نظری اشاره به دو اردوگاه نظری جدی مخالفین و موافقین جامعه اطلاعاتی ضروری به نظر می‌رسد.

چارچوب نظری ماقبل ورود به حوزه جامعه اطلاعاتی

چنانکه اشاره شد ابتدا باید به بررسی این مسئله پرداخت که پدیدآیی جامعه اطلاعاتی به عنوان یک پارادایم تازه پژوهش از چه مبانی نظری، مفروضات بنیادین علمی و عینی، و در نهایت شواهد مویدی برخوردار است؟ و در این زمینه جایگاه آن در مقایسه با پارادایم‌های پیشین چگونه است؟ بنابراین، در نخستین گام با دو اردوگاه پژوهشی معارض مواجهیم (وبستر ۱۳۸۰: ۱۸-۱۶):

۱) اردوگاه نظری مخالفین پیدایی جامعه اطلاعاتی یا نظریه پیوستار اجتماعی: مخالفین نظریه وقوع انقلابی اجتماعی که معتقدند در بر همان پاشنه می‌گردد و هرچند که «اطلاعات»، به نسبت گذشته از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار شده است لیکن کماکان در عصر صنعت، دوره مدرن و یا عهد سرمایه‌داری بسر می‌بریم و در مناسبات اجتماعی حاکم بی‌آنکه تحولی رخ داده باشد، آشکارا پیوستگی قابل مشاهده است (e.g. May 2002). نظریه‌ها و نظریه‌پردازانی همچون نئومارکسیسم^۱ هربرت شیلر^۲، نظریه سامان‌بخشی^۳ میشل آگلیتتا^۴ و آلن لی‌پایتز^۵، انباشت انعطاف‌پذیر^۶ دیوید

^۱ neo-Marxism

^۲ Herbert Schiller (1919-2000)

^۳ regulation theory

^۴ Michel Aglietta (1938-)

^۵ Alain Lipietz (1947-)

^۶ flexible accumulation

هاروی^۱، دولت - ملت و خشونت آنتونی گیدنز^۲، و عرصه عمومی^۳ یورگن هابرماس^۴
و نیکلاس گارنهام^۵ در این اردوگاه حضور دارند.

(۲) اردوگاه نظری موافقین پیدایی جامعه اطلاعاتی یا نظریه گسست اجتماعی: موافقین
نظریه وقوع انقلابی اجتماعی تحت عنوان انقلاب اطلاعات و لاجرم پدیدآیی
پارادایمی تازه به نام عصر اطلاعات، دوره پسا سرمایه داری، پسامدرن و پسا صنعتی و
غلبه گونه نوینی از مناسبات اجتماعی در جوامع که لاجرم این جوامع اطلاعاتی
دانشی، پسا صنعتی، پسا سرمایه داری و پسامدرن نام گرفته اند. جامعه پسا صنعتی^۶ دانیل
بل^۷، پسامدرنیسم^۸ ژان بودریار^۹ و مارک پوستر^{۱۰}، تخصصی شدن انعطاف پذیر^{۱۱} میشل
پیور^{۱۲} و چالز سیل^{۱۳} و لری هیرش هورن^{۱۴}، و شیوه اطلاعاتی توسعه^{۱۵} مانوئل کاستلز
از مهمترین نظریه ها و نظریه پردازان در این اردوگاه محسوب می شوند.

مهمترین و بنیادی ترین مسئله پژوهش بدین ترتیب از این قرار است که آیا انقلاب
اطلاعاتی رخ داده است یا خیر؟ هرچند که راه اندازی گروه پژوهشی جامعه اطلاعاتی خود به
معنای اتخاذ موضعی موافق و همراه با پذیرش وجود واقعیت وقوع انقلاب اطلاعاتی است
لیکن باید همواره راه را بر رویکردهای هرچه انتقادی تر باز گذاشت و حتی تشویق کرد.

¹ David Harvey (1935-)

² Anthony Giddens (1938-)

³ public sphere

⁴ Jurgen Habermas (1929-)

⁵ Nicholas Garnham

⁶ post-industrial society

⁷ Daniel Bell (1919-)

⁸ post-modernism

⁹ Jean Baudrillard (1929-)

¹⁰ Mark Poster

¹¹ flexible specialization

¹² Michael Piore

¹³ Charles Sabel

¹⁴ Larry Hirsch Horn

¹⁵ informational mode of development

نظریه الگویی آجیل پارسنز

نظریه های جامعه اطلاعاتی را باید از طریق دسته بندی انواع مقولات کلان اجتماعی مربوط در عالی ترین سطح به گونه ای مرتب کرد که در جهت هدف اصلی این تحقیق یعنی تعیین محورهای پژوهش مناسب باشد. برای این منظور نظریه الگویی یا مدل تحلیلی پارسنز^۱ معروف به آجیل^۲ الگوی مناسب و مفیدی در اختیار می گذارد (چلبی ۱۳۷۵: ۸). طبق این الگو از آنجا که نظام کلان اجتماعی برای حفظ بقا و دوام خود نیازمند چهار کارکرد ضروری انطباق با محیط^۳، پیگیری هدف^۴، انسجام^۵، و پایداری^۶ است، خود از چهار نظام اقتصادی (با کارکرد انطباق با محیط)، سیاسی (با کارکرد پیگیری هدف)، اجتماعی (با کارکرد انسجام) و فرهنگی (با کارکرد پایداری) تشکیل شده (روشه ۱۳۷۶؛ چلبی ۱۳۷۵: ۷؛ توسلی ۱۳۶۹: ۲۵۰-۲۴۸) که هر یک از این چهار نظام نیز همانند نظام کلان اجتماعی خود به چهار خرده نظام تقسیم پذیر است. بر این مبنا نظریه ها و لاجرم زیرمحوهای پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی را می توان در چهار محور اصلی به شرح زیر قرار داد:

(۱) اقتصادی: نظریه های جامعه اطلاعاتی که بر وجه اقتصادی یا تکنولوژیکی جوامع تاکید کرده اند، از باسابقه ترین و در عین حال پرتعدادترین آنها محسوب می شود. مجموعه فعالیت های مستمر و جالب توجه فریتز مکلاپ^۷ در اندازه گیری و ارزیابی اقتصاد اطلاعات و تعیین سهم صنایع اطلاعاتی در تولید ناخالص ملی در این زمینه قابل ذکر

^۱ Talcott Parsons (1902-79)

^۲ Adaptation, Goal attainment, Integration, Latency or AGIL

^۳ Adaptation

^۴ Goal attainment

^۵ Integration

^۶ Latency

^۷ Fritz Machlup (1902-83)

است. در همین اثنا بود که پیتزر دراکر^۱ از کالایی شدن اطلاعاتی یا تحول از اقتصاد کالایی به اقتصاد اطلاعاتی سخن به میان آورد. اما شناخته شده ترین و پراستنادترین پژوهش درباره ظهور اقتصاد اطلاعاتی از آن مارک پورات^۲ است. وی با تقسیم اقتصاد به سه بخش اولیه، ثانویه، و غیراطلاعاتی، تلاش کرد مشاغل موجود در این سه بخش را نیز دسته بندی کرد. پورات ضمن مفروض گرفتن برتری مشاغل اطلاعاتی بر مشاغل غیراطلاعاتی، شواهدی مبنی بر افزایش نسبت شاغلین مشاغل اطلاعاتی به غیراطلاعاتی را به نمایش گذاشت. نظریه جامعه پسا صنعتی دانیل بل با اتکا بر ارجحیت یخه سفیدها و کار اطلاعاتی نسبت به کار صنعتی در همین راستا قرار می گیرد. هرچند پرکین (در نظریه جامعه حرفه ای) و گولدنر (در نظریه طبقه جدید) ضمن تشخیص و اشاره به این ویژگی تازه جوامع جدید، اصولاً آن را تحولی انقلابی در جوامع به حساب نمی آورند. تاکید بر تکنولوژی در نظریه های جامعه اطلاعاتی به اندازه تاکید بر اقتصاد قدمت دارد. در اینجا پیشرفت در پردازش، ذخیره و انتقال اطلاعات مرکز توجه قرار گرفته است. به کارگیری تکنولوژی های اطلاعاتی^۳ در همه زمینه های زندگی اجتماعی که به واسطه کاهش شگفت انگیز قیمت کامپیوترها، افزایش حیرت آور قدرت آنها و کاربرد آنها در هر جا و همه جا، میسر گردیده راه را برای طرح و بسط این نظریه ها هموار ساخته است. آنچنانکه میشل پیور و چالز سیل با برجسته ساختن نقش این تکنولوژی های نوین در تحول یافتن کار از تخصصی شدن کارها به گونه ای انعطاف پذیر سخن به میان می آورند؛ ضرورتی که با پایان یافتن تولید

---

^۱ Peter Ferdinand Drucker (1909-2005)

^۲ Marc Porat

^۳ Information Technology(ies) or IT

انبوه و جایگزینی محصولات سفارشی دوجندان احساس می‌شود. جان نایسبت^۱ در تاکید بر این تکنولوژی چنان اغراق می‌کند که تکنولوژی اطلاعات را برای عصر اطلاعات معادل مکانیزاسیون برای انقلاب صنعتی به شمار می‌آورد. بهر حال، در وضعیت جدید به نظر می‌رسد که نه پیشبرد اهداف اقتصادی و نه مطالعه اوضاع اقتصادی جوامع بدون در نظر گرفتن اطلاعات، به طور کامل و موفقیت آمیز امکان‌پذیر نیست. برای مثال کاستلز و هیمانن، در بررسی اقتصاد فنلاند، با بحث از جامعه اطلاعاتی و تجارت سراسری^۲ رویکردی بین‌المللی اتخاذ می‌کنند (Castlles & Himanen 2004)؛ همچنین واریان و شاپیرو، این پرسش را مطرح می‌کنند که در بازاری که به طرز چنان فراگیر به تکنولوژی‌های ارتباطی وابسته است، آیا اصول اقتصاد کلاسیک هنوز می‌تواند ارزش‌های راهبردی واقعی ارائه دهد؟ به نظر آنان، اگر مدیران بخواهند به طور جدی راهبردهای مؤثری را برای رقابت در اقتصاد جدید بسط دهند، باید بنیادهای اقتصادی تکنولوژی اطلاعاتی را بشناسند (Varian & Shapiro 1998). می‌توان اقتصاد اطلاعاتی را به دو بخش تولید و مبادله کالاهای اطلاعاتی دسته‌بندی کرد. پیشرفت تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی در هر دو بخش نقش محوری ایفا می‌کند. مثلاً در بخش تولید اطلاعات، رایبیز و وبستر در نگاهی به تکنولوژی‌های کامپیوتری این پرسش بحث‌برانگیز را مطرح می‌کنند که آیا این یک انقلاب سایبر یا یک سرمایه‌داری اطلاعاتی است؟ آنان رد عصر اطلاعات را از انقلاب صنعتی تا تراشه‌های سیلیکونی و اینترنت دنبال می‌کنند، و با بررسی سیاست‌های فضای سایبرنتیک، نشان می‌دهند که ارتش چه گونه توسعه تکنولوژی‌های جدید را در

---

^۱ John Naisbitt (1929-)

کنترل گرفته و چرا آموزش و پرورش نقشی محوری در تلاش‌های دولت برای ایجاد یک «جامعه دانشی»^۱ ایفا می‌کند (Robins & Webster 1999). در بخش مبادله اقتصادی، گیدنز از «اقتصاد بی‌وزن» سخن می‌گوید که ویژگی اطلاعاتی شدن جوامع است. به عقیده او، ارزش اقتصادی روز افزون در سطح جهانی وابسته به مبادله اطلاعات است نه مبادله مواد. طی سی سال گذشته مقدار فیزیکی کالاهای مبادله شده در جهان تغییر چندانی نداشته اما ارزش مبادلات تقریباً پنج برابر شده است. این مقدار ارزش اضافی، از تجارت اطلاعات حاصل شده است. بنابراین ما با یک اقتصاد اطلاعاتی روبه‌رو هستیم. (گیدنز، ۱۳۷۹) توسعه تکنولوژی‌های اطلاعاتی و ارتباطی، علاوه بر تولید و مبادله اطلاعات، موجب تسهیل در تولید و مبادله سایر کالاها و خدمات نیز شده است. اطلاعات علاوه بر آن که خود به عنوان کالای نهایی تولید و مبادله می‌شود، (مانند نرم افزارهای کامپیوتری) همچنین به عنوان یک کالای واسطه در خدمت افزایش بازده تولید و بهبود کیفیت سایر کالاها قرار دارد و نیز مبادله سایر کالاها را تسهیل می‌کند؛ مثلاً انجام عملیات خرید و فروش انواع کالاهای مصرفی از طریق شبکه‌های الکترونیکی و فروشگاه‌های مجازی روزبه‌روز گسترش بیشتری می‌یابد.

۲) سیاسی: جنجال‌برانگیزترین نظریه‌های جامعه اطلاعاتی چنانکه انتظار می‌رود بیشترین تأکید را بر قدرت و نحوه توزیع و کنترل آن در جامعه دارند. بدین ترتیب که با سهولت، سادگی، سرعت و گسترش دسترسی به اطلاعات، عرصه عمومی کیفیتی مقوم دموکراسی، تکررگرایی، آزادی، و عقلانیت پیدا می‌کند. به علاوه، کنترل و نظارت

اصحاب قدرت بر افراد تابع فزونی می‌گیرد. هابرماس به عنوان مبدع نظریه عرصه عمومی و کنش گفتمانی، بدو با در نظر گرفتن سلطه سرمایه‌داری و بنابراین نمایش قدرت (بجای مباحث عقلانیت) بر آن (عرصه عمومی)، آشکارا رویکردی انتقادی دارد. وی بر این باور است که رسانه‌ها، افکار عمومی را برای تضمین منافع سرمایه‌داری شکل می‌دهند و اطلاعات را چنان دست‌کاری می‌کنند که عمدتاً از هرگونه ارزش و معنایی تهی می‌گردد. از سوی دیگر گیدنز ضمن اذعان به اهمیت اطلاعات در سازوکار اداره جوامع، با تأکید بر این نکته که همه جوامع به محض درآمدن به شکل دولت - ملت، جوامع اطلاعاتی‌اند (چرا که گردآوری، ذخیره و کنترل اطلاعات درباره جامعه به شکلی منظم، برای اجرای سیاست‌ها از سویی، و موفقیت در جنگ‌ها از سوی دیگر ضرورت می‌یابد)، تحلیل نظری خود را به گونه‌ای سامان داده و طرح می‌کند که در آن تحول جوامع موضوع تازه و انقلابی محسوب نمی‌شود. نکته تامل‌برانگیز در نظریه گیدنز تشریح نظارت در قالب پارادکس مدرنیته است. به اعتقاد وی در دولت - ملت، تفرد^۱ افزایش یافته ولی از فردیت^۲ کاسته شده است. به دیگر سخن تک تک افراد طی فرایند تفرد احصا می‌شوند و هویتی قائم به خود می‌یابند و در نتیجه با افزایش سازمان‌دهی اجتماعی و امکان و اعمال مراقبت و کنترل بر تک تک افراد از فردیت آنان همواره کاسته می‌شود. از دیگر سو شاید بتوان جوامع بشری را به لحاظ نوع روابط قدرت (منبع قدرت، جهت جریان قدرت و قلمرو نفوذ قدرت) به سه دوره تقسیم کرد: اول) دوره سستی: حکومت تنها منبع قدرت است. جریان قدرت، یک طرفه است و از جانب حاکمان به سوی مردم (رعایا). قلمرو نفوذ این قدرت

---

^۱ individuation

^۲ individuality

محدود به مرزهایی است. حدود این مرزها را برد و توان قدرت مرکزی در مطیع کردن افراد و گروه‌ها (اقوام، قبیله‌ها، ...) ی اطراف خود تعیین می‌کند. دوم) دوره مدرن: در این دوره منابع قدرت متعدد است: در حوزه سیاسی علاوه بر دولت، احزاب و نهادهای مدنی، جنبش‌های اجتماعی، NGOها، تشکلهای مردمی؛ در حوزه اقتصادی، شرکتها و بنگاه‌های خصوصی؛ و در حوزه فرهنگ و اندیشه، مطبوعات، مؤسسات انتشاراتی، متفکران و صاحب‌نظران، رادیوها و تلویزیونهای خصوصی. بر خلاف دوره اول که رابطه قدرت دارای دو طرف، حاکمان و مردم بود، در این دوره رابطه قدرت سه طرفه است: حکومت، منابع قدرت غیرحکومتی، و مردم. قلمرو نفوذ قدرت در این دوره، محدوده مرزهای دولت - ملت است. جریانهای قدرت دو سویه میان طرفهای قدرت برقرار است: میان حکومت و منابع قدرت غیرحکومتی؛ میان حکومت و مردم؛ و میان منابع قدرت غیرحکومتی و مردم. سوم) دوره جهانی شدن: مهمترین ویژگی این دوره، و تمایز آن با دوره‌های قبل، مربوط است به قلمرو نفوذ قدرت، در این دوره برای قلمرو قدرت، مرزی وجود ندارد؛ چراکه منابع قدرت «دوربرد» شده چهار چوب مرزها را درنوریده‌اند، این امر باعث افزایش تعداد منابع قدرت در هر جامعه می‌شود؛ زیرا افراد و گروه‌هایی که در دوره‌های قبل تنها متأثر از قدرتهای درون مرزهای خود بوده‌اند، اکنون متأثر از همه منابع قدرتی هستند که در پهنه جهان موجودند. اکنون همه دولت‌ها، همه NGOها، همه جنبشهای اجتماعی، همه بنگاه‌های اقتصادی، همه شبکه‌های تلویزیونی و ... در جهان برای هر کنشگر اجتماعی، هر جا که باشد، منابع قدرتی بالقوه هستند. در واقع، بخش اعظم این تحولات در سایه استفاده از ابزارهای ارتباطی و اطلاعاتی امکانپذیر است. بسیاری از منابع قدرت غیرحکومتی که در بالا نام

برده شد، نفوذ و اقتدار خود را از ابزارهای اطلاع‌رسانی می‌گیرند. به وسیله این ابزارها، امر اجتماعی بیش از پیش از حصار تنگ و محدود دولت - ملت رها می‌شود و انسان‌ها در چهارچوب جامعه‌ای گسترده‌تر زندگی اجتماعی را از سر می‌گیرند. با فرسایش و نفوذپذیر شدن مرزهای ملی در پرتو استفاده از ابزارهای ارتباطی، زمینه جدایی جامعه، روابط اجتماعی، و فرهنگ از نهاد دولت - ملت فراهم می‌شود (گل‌محمدی، ۱۳۸۱). برلور و دیگران به تفصیل درباره وجه سیاسی جامعه اطلاعاتی و خصوصاً ارتباط آن با وجه فرهنگی به بحث پرداخته‌اند (Berleur et.al, 1999).

۳) اجتماعی: تاکید مستقیم بر وجه اجتماعی در نظریه‌های جامعه اطلاعاتی کمتر به چشم می‌خورد، اما تأکیدات غیرمستقیمی در این زمینه می‌توان یافت که از قضا توجه خود را به بنیادی‌ترین بخش زندگی اجتماعی یعنی مفاهیم پایه‌ای همچون زمان، مکان، و فضا معطوف داشته‌اند (e.g. Ameli 2000). به این معنا که با گسترش شبکه‌های ارتباطی، درک انسان از زمان دگرگون شده، مکان بعد خود را از دست می‌دهد و فضا کیفیتی بدیع می‌یابد. به تعبیر گیدنز انسان با فشردگی زمان و مکان در فضا مواجه می‌شود. به قسمی که افراد از طریق و در درون شبکه‌ها، فارغ از تاریخ و جغرافیایی که بدان تعلق دارند (؟) یا در آن متولد گشته و در آن بالیده‌اند (؟)، در تاریخ و جغرافیایی خودساخته به‌سرمی‌برند (جهانی شدن)^۱ صرف نظر از زیرساخت‌های تکنولوژیکی مربوط از چنین پشتوانه اجتماعی در سطح عقل سلیم برخوردار است). به علاوه، حجم اطلاعات در گردش در زندگی اجتماعی به شدت در حال افزایش است. به دیگر سخن با حضور و جلوه‌گری انواع رسانه‌ها در هر جا و همه جا و بطور پیوسته و بی‌وقفه و

---

^۱ globalization

دائمی، سراسر عرصه زندگی اجتماعی زیر بمباران اطلاعاتی قرار دارد. ضمن اینکه ابزارهای اطلاعاتی - ارتباطی به خواست و نیاز اولیه همگانی بدل گشته است. بنابراین، زندگی اجتماعی در کلیه سطوح و جهی بیش از پیش، نمادین یافته است؛ زندگی در میان انواع سبک‌ها و فرم‌ها و دنیایی مملو از علائم و نشانه‌ها. این فریگی بیش از حد علائم در حیات اجتماعی، در عین حال موجب کم‌فروغ شدن آنها نیز می‌شود. به قسمی که دیگر آنها را به خودی خود و بدون ارجاع به بیرون از خود درک می‌کنیم و با یکدیگر در ارتباط می‌گذاریم. دیگر هدف نشانه‌ها روشنگری نیست و البته ارتباط‌گران نیز دیگر هیچ شباهتی به ارتباط‌گران ساده گذشته ندارند. این گونه است که علائم به تعبیر بُودریار کیفیتی فوق‌العاده واقعی^۱ یا واقعی‌تر از واقعی پیدا می‌کنند. از سوی دیگر «اجتماعات مجازی» شکل تازه‌ای از همبستگی اجتماعی است که در جامعه اطلاعاتی به بهانه‌های مختلف و حول موضوعات گوناگون پدید می‌آید. اجتماعاتی که در بسیاری از اوقات با کشیده شدن به جهان واقعی بر ارتباطات اجتماعی «واقعی» نیز اثر می‌گذارند. ارتباطات الکترونیکی و رسانه‌ای می‌توانند به طرق گوناگون بر مفاهیم جامعه مدنی و شهروندی نیز اثرگذار باشند. یکی از این طرق، همان تشکیل اجتماعات مجازی، یا اجتماعات واقعی مرتبط با اجتماعات مجازی است که ذکر آن رفت. شهر الکترونیک و دولت الکترونیک مفاهیمی‌اند که از طریق رسانه‌ها و شبکه‌های الکترونیک امکانپذیر می‌گردند و مباحث خاص خود را در چهارچوب جامعه اطلاعاتی پدید می‌آورند. مفهوم امنیت در چهارچوب جامعه اطلاعاتی ابعاد تازه‌ای می‌یابد که با ابزار تحلیلی پیشین قابل طرح و بررسی نیست.

---

^۱ hyper-reality

این ها و مفاهیم و مسایل بسیار دیگری از این دست، ابعاد اجتماعی جامعه اطلاعاتی را می سازند که تهیه فهرست و معرفی کلی آن ها بخشی از اهداف این تحقیق را تشکیل می دهد.

(۴) فرهنگی: تاکید بر تکنولوژی در نظریه های جامعه اطلاعاتی به اندازه تاکید بر اقتصاد قدمت دارد. در اینجا پیشرفت در پردازش، ذخیره و انتقال اطلاعات مرکز توجه قرار گرفته است. به کارگیری تکنولوژی های اطلاعاتی^۱ در همه زمینه های زندگی اجتماعی که به واسطه کاهش شگفت انگیز قیمت کامپیوترها، افزایش حیرت آور قدرت آنها و کاربرد آنها در هر جا و همه جا، میسر گردیده راه را برای طرح و بسط این نظریه ها هموار ساخته است. آنچنانکه میشل پیور و چالز سیل با برجسته ساختن نقش این تکنولوژی های نوین در تحول یافتن کار از تخصصی شدن کارها به گونه ای انعطاف پذیر سخن به میان می آورند؛ ضرورتی که با پایان یافتن تولید انبوه و جایگزینی محصولات سفارشی دوجندان احساس می شود. جان نایسبت^۲ در تاکید بر این تکنولوژی چنان اغراق می کند که تکنولوژی اطلاعات را برای عصر اطلاعات معادل مکانیزاسیون برای انقلاب صنعتی به شمار می آورد. در عین حال، جریان جهانی «نمادها»، فرهنگ را جهانی می کند. تکنولوژی های ارتباطی و اطلاع رسانی و رسانه های جمعی الکترونیک و غیرالکترونیک، از ابزارهای مهم انتقال نمادها در پهنه جهان اند. از زمان اختراع «ارتباطات آنی»^۳ افراد در تماس نزدیک با دیگر فرهنگ ها قرار گرفته اند و همه، صرف نظر از این که در کجا هستند، در یک مکان واحد زندگی می کنند. همه،

^۱ Information Technology(ies) or IT

^۲ John Naisbitt (1929-)

^۳ - instantaneous communication

محصولات فرهنگی تقریباً مشابهی مصرف می‌کنند. این فرآیند ارتباطات، که سیستم‌های جدید ارتباطی و ارتباطات دوربرد آن را تسهیل کرده، شرایط جدیدی به وجود آورده است. فن‌آوری‌هایی مانند تلکس، تلفن، فاکس، اینترنت، تلویزیون‌های ماهواره‌ای، توسعه صنعت حمل و نقل و گسترش توریسم، نیروهای فرهنگی، سیاسی و اقتصادی جدیدی به وجود آورده است (Ameli 2002: 20). البته جهانی شدن فرهنگ را نباید به معنای یکسان شدن همه فرهنگ‌ها دانست؛ بلکه فرهنگ‌هایی که در گذشته هر یک درون مرزهایی جداگانه محصور بودند، اکنون که مرزها با قدرت تکنولوژی حذف شده‌اند، در پهنه دنیا جاری گشته‌اند. در جهان جهانی شده که اثر دوری مکان کم‌رنگ شده است، همه فرهنگ‌ها در همه جا حضور دارند. به عبارت بهتر، منابع معناساز که در همه جای دنیا پراکنده‌اند و در گذشته قلمروی محدود داشته‌اند، اکنون بردشان به وسعت همه دنیاست و به همه جا معنا صادر می‌کنند؛ گویی که در همه جا حاضرند. «در حوزه فرهنگ، جهانی شدن به درهم‌تنیده شدن فرهنگ‌های مختلف، که در گذشته مجزا از یکدیگر بودند کمک کرده است. در جوامع سنتی، فرهنگ بومی^۱ بر پایه دین، سنت‌ها، و رسوم محلی استوار شده بود؛ اما در عصر جهانی شدن، فرهنگ محلی را شبکه‌ای از سایر فرهنگ‌ها از همه نقاط جهان احاطه کرده و یک «جامعه چند فرهنگی» ساخته است» (Ameli 2002: 20). به این ترتیب «جریانهای فرهنگی جهانی بر چه‌گونگی زندگی ما در محل خودمان و نیز بر نگرشمان نسبت به انسانهای دیگری که از طریق رسانه‌های جمعی نزد ما می‌آیند تأثیر می‌گذارند. همچنین ممکن است این جریانها درک‌های جدیدی از فرهنگ، ملیت خود

1- indigenous culture

در جهان و چستی یک فرد خارجی، چستی یک شهروند، چگونگی مشارکت سیاسی مردم و بسیاری دیگر از جنبه های زندگی اجتماعی ایجاد کنند» (نش ۱۳۸۰).

دو نکته اساسی در تحلیل های نظری:

دو نکته اساسی در تحلیل های نظری لازم به یادآوری است: ابتدا اینکه هرچند تحلیل ها بر اساس الگوی پارسونز تحلیل های سطح کلان محسوب می شود ولی نباید از نظر دور داشت که این تحلیل ها در هر سه سطح کلان، میانه و خرد قابل اعمال است (اسکیدمور ۱۳۷۲: ۳۳؛ توسلی ۱۳۶۹: ۴۳). دیگر آنکه مطابق نظر اگوست کنت که برای نخستین بار از این دو گونه تحلیل نام برد، بنا بر نظری وی اگر تبیین درباره وجه ثابت جوامع و به اصطلاح ثبات و پایداری و استمرار آنها ارائه گردد از نوع ایستایی شناسی است و اگر درباره وجه متغیر و دگرگون شونده جوامع تبیین صورت پذیرد از نوع پویایی شناسی است. پر واضح است که برای تبیین هر جامعه ای به هر دو گونه تبیین نیاز است.

اتخاذ مدل نظری مناسب برای تعیین زیرمحوهای پژوهش

پس از دسته بندی انواع مقولات کلان اجتماعی در قالب مدل تحلیلی پارسونز لازم است زیرمحوهای پژوهش در قالبی مناسب تعیین و از یکدیگر تفکیک گردد. حال از آنجا که پژوهش در حوزه جامعه اطلاعاتی، در درجه نخست در قلمرو ارتباطات قرار می گیرد، پس چارچوب نظری و تحلیلی مناسب برای تعیین زیرمحوهای پژوهش را باید در میان مدل های ارتباطی جست. بر این اساس مدل تحلیلی لاسول^۱ برای هدف پژوهش مفید قلمداد شد. طبق

^۱ Harold Dwight Lasswell (1902-78)

این مدل، پژوهش‌های ارتباطی را می‌توان در پنج زیرمحمور کلی سازمان داد (کازنو ۱۳۷۰):

- (۱) رسانه‌شناسی (پژوهش در ویژگی‌های بالقوه و بالفعل کانال، مجرا یا رسانه)،
- (۲) محتوایشناسی (پژوهش در محتوای رسانه یا پیام)،
- (۳) ارتباط‌گرشناسی (پژوهش در ویژگی‌های فرستنده)
- (۴) مخاطب‌شناسی (پژوهش در ویژگی‌های گیرنده یا به تعبیر مناسب‌تر امروزی کاربر)،
- (۵) اثرشناسی (پژوهش در اثرات رسانه در سطح خرد بر روی فرد، و کارکرد رسانه در سطح میانه بر روی گروه‌های کوچک، و در سطح کلان بر روی جامعه یا جوامع).

فصل دو

مرور ادبیات پژوهش

تغییرات ناشی از بروز جامعه اطلاعاتی را باید از بسیاری جهات جهانی دانست. با وجود این، مفاهیمی مانند «سازمان»، «حریم خصوصی»، «شکاف دیجیتال»، و «دولت الکترونیک» در مناطق مختلف جهان معانی مختلفی یافته است. برای تهیه یک چهارچوب پژوهشی استوار، باید دو واقعیت را در نظر داشت: اول آن که پژوهشگران رشته‌های علمی مختلف، برای شناخت، در افق‌ها و بسترهای ذهنی و عینی متفاوتی قرار دارند؛ دوم، تفسیر مسایل، نسبت و وابستگی تام و تمامی با پیشفرض‌های فرهنگی موجود در مناطق مختلف جهان دارد (تومی، ۱۳۸۳: ۱۴). به همین دلیل در این گزارش پس از مرور خلاصه‌ای از تحقیقات و مطالعاتی که درباره جامعه اطلاعاتی در جهان انجام شده است، به مورد خاص ایران می‌پردازیم و تلاش می‌کنیم که مجموعه مطالعات و بررسی‌هایی که در این زمینه در ایران انجام شده است را دسته‌بندی و خلاصه کنیم تا از گذر آن چشم‌اندازی از وضعیت تحقیق و پژوهش در ایران به دست آید و فهرستی از مسایل و موضوعات مختلف مربوط به این حوزه که توجه محققان و تحلیل‌گران ایرانی را به خود جلب کرده است به دست آید. در نهایت، این مرور تحقیقات جهانی و ایرانی، با هدف ترسیم خطوط پژوهشی درباره موضوع جامعه اطلاعاتی انجام می‌پذیرد.

۱- تحقیقات جهانی دربارهٔ جامعهٔ اطلاعاتی

دربارهٔ مطالعات و تحقیقات جهانی انجام شده دربارهٔ جامعهٔ اطلاعاتی، پژوهشی به سفارش آژانس فن‌آوری ملی فنلاند انجام شده است (تومی، ۱۳۸۳). این آژانس، پژوهش مذکور را به عنوان مطالعهٔ مقدماتی برای برنامهٔ پژوهشی فن‌آوری اطلاعاتی و جامعهٔ اطلاعاتی فنلاند - برکلی سفارش داده است. هدف از مطالعهٔ فوق، یافتن مسایل و حوزه‌هایی بوده است که در پنج سال آینده در جامعهٔ اطلاعاتی در مرکز قرار خواهند گرفت. از آن جا که اهداف پژوهش مذکور کاملاً هم‌جهت با اهداف تحقیق حاضر بوده و در این راستا مروری نسبتاً کامل بر فعالیت‌های پژوهشی در زمینهٔ جامعهٔ اطلاعاتی انجام داده است، همین تحقیق را مبنای مرور مطالعات و تحقیقات جهانی قرار می‌دهیم و این بخش را برپایهٔ تحقیق تومی تنظیم می‌کنیم.

۱-۱- رویکردهای مختلف به جامعهٔ اطلاعاتی

در پژوهش تومی، مفهوم «جامعهٔ دانایی»^۱ در مرکز قرار دارد. بر اساس تحلیل تومی، تغییرات اجتماعی - اقتصادی جاری بر اساس سه فرآیند وابسته به یکدیگر «اطلاعاتی شدن»^۲، «تغییر در ساختارهای تعاملات و ارتباطات» و «تغییر در فرآیند تولید و به‌کارگیری دانش» صورت می‌گیرد. در مباحث اولیه دربارهٔ جامعهٔ اطلاعاتی، ملاحظات فنی مرکزیت داشته؛ اما طی چند دههٔ اخیر، وجه اجتماعی جامعهٔ اطلاعاتی در کانون بحث‌های مربوط به شبکه‌های رایانه‌ای قرار گرفته است. البته واقعیت آن است که مرز میان «فنی» و «اجتماعی» چندان مشخص نیست. طراحی‌های فنی بر مبنای نظریه‌های اجتماعی است و اعمال اجتماعی ما تحت تأثیر نظریه‌های فن‌آوران و کاربرد آن قرار دارد.

---

1 - Knowledge society
2 - Informationalization

گرچه تومی خود در تحقیق‌اش تنها به دو وجه «فنی» و «اجتماعی» جامعه اطلاعاتی اشاره صریح کرده است اما از خلال مباحث او، بعد دیگری را نیز می‌توان برای جامعه اطلاعاتی قایل شد: وجه اقتصادی. به این ترتیب جامعه اطلاعاتی را می‌توان دارای سه وجه فنی، اقتصادی و اجتماعی دانست.^۱ به زبان دیگر می‌توان این سه وجه را سه رویکرد به جامعه اطلاعاتی دانست. تومی عامدانه به رویکرد فنی توجهی ندارد و به رویکردهای اقتصادی فقط اشاره‌ای می‌کند به نحوی که چنان که گفته شد، تنها از خلال بحث‌های‌اش است که می‌توان چنین رویکردی را نیز تشخیص داد. با وجود این باید به هجدهمین کنگره جهانی کامپیوتر^۲ اشاره کرد که با عنوان «ساختن جامعه اطلاعاتی»^۳ در آگوست ۲۰۰۴ توسط «فدراسیون بین‌المللی پردازش اطلاعات»^۴ در شهر تولوز فرانسه برگزار شد و مجموعه مقالات این کنفرانس، مرجع کاملی برای اطلاع از رویکردهای فنی به جامعه اطلاعاتی به حساب می‌آید (Jacquart, 2004). در هر حال، تومی عمده پژوهش خود را به رویکرد اجتماعی به جامعه دانایی معطوف می‌سازد.

۱-۱-۱- رویکرد اقتصادی

دو منظر «توجه به سامانه‌های فنی»، و «توجه به جامعه» که در بحث‌های پیرامون «جامعه دانایی» وجود دارند، در دهه هشتاد و اوایل دهه نود به شکل خاصی با هم جمع شدند: جامعه اطلاعاتی به عنوان مسأله‌ای اقتصادی تعریف شد و فن‌آوری به عنوان رانه و نیروی اصلی مؤثر بر رشد و توسعه اقتصادی تعریف گردید. پس از آن در گزارش منتشره توسط کمیسیون اروپا در دهه نود، مسأله جامعه اطلاعاتی با استفاده از مؤلفه‌های اقتصادی و فنی تعریف شده بود. با آن که در بحث‌های اروپایی‌ها نسبت به آمریکایی‌ها توجه بیشتری به تأثیرات اجتماعی می‌شد، اما هر دو گروه، تأثیرات اقتصادی را در کانون

^۱ چنانکه در فصل پیش اشاره شد غیر از این سه وجه، می‌توان وجهی سیاسی نیز برای جامعه اطلاعاتی قایل شد که تومی نامی از آن نبرده است.

^۲ World Computer Congress or WCC

^۳ Building Information Society

^۴ International Federation for Information Processing or IFIP

توجه قرار داده بودند. گزارش‌ها و اسناد کمیسیون اروپا، در بستر مفهومی «مسابقه‌ای جهانی برای رقابت اقتصادی» قرار داشت و «امر اجتماعی» در وهله اول همچون مسأله‌ای اقتصادی تعریف می‌شد. برای مثال کمیسیون اروپا در سال ۱۹۹۶ در سندی که با عنوان «اروپا در خط مقدم جامعه اطلاعاتی جهانی» بیان می‌دارد:

جامعه اطلاعاتی نه چالشی برای آینده که برای حال است. تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران به خوبی نسبت به این واقعیت آگاهی دارند که آینده اروپا در اقتصاد جدید جهانی ارتباط زیادی به میزان و سرعت استفاده از فرصت‌های پدید آمده توسط فن‌آوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی دارد.

(C.E.C. 1996؛ به نقل از تومی، ۱۳۸۳: ۲۱)

تومی درباره وجه اقتصادی جامعه اطلاعاتی معتقد است که گرچه مباحث اولیه پیرامون «زیرساخت‌های اطلاعاتی» بیانگر وجه فنی بوده‌اند، اما برخی سیاست‌گذاری‌ها نیز این زیرساخت‌های جدید را به مثابه راه رسیدن به «اقتصاد نو» تعریف کرده‌اند. بر اساس این رویکرد، مدیران و شرکت‌های تجاری، نوآوری‌های فنی مهندسان را برای استفاده مصرف‌کنندگان کاربردی می‌کنند. در این مباحث این فرض ضمنی وجود داشته است که توسعه فنی به دیگر بخش‌های جامعه سرایت خواهد کرد و جامعه صنعتی را به جامعه‌ای با اقتصاد نو تبدیل خواهد کرد. به عنوان مثال در آمریکا، مشروعیت دهی به جامعه اطلاعاتی تا حد زیادی بر اساس فرضیه سودآوری برای مصرف‌کننده است (برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به تحقیقی که درباره جامعه اطلاعاتی در فنلاند از زاویه اقتصادی صورت گرفته است در

(Castells & Himanen 2004).

چنان که تومی توضیح می‌دهد در آمریکا وجه اجتماعی جامعه اطلاعاتی بیشتر متکی به این ایده است که برای توسعه اجتماعی و اقتصادی متعادل باید «دسترسی عمومی و همگانی» میسر باشد. در پی این ایده، بحث‌های فراوانی بر سر «شکاف دیجیتالی» درون جامعه آمریکا پدید آمده است. موضوع «حریم خصوصی» وجه اجتماعی دیگر جامعه اطلاعاتی در آمریکاست. در آمریکا، حریم خصوصی اغلب به عنوان حق فرد در «مالکیت» و «کنترل» اطلاعاتی است که میان او و جهان پیرامون‌اش تولید شده است. به این ترتیب اگر در اروپا صنایع و بازار بزرگ‌ترین خطر برای حریم خصوصی محسوب می‌شوند، در آمریکا حکومت‌ها خطر بزرگ به حساب می‌آیند. بنابراین در جامعه آمریکا وجه اجتماعی مفهوم جامعه اطلاعاتی بیشتر به موضوع «دسترسی همگانی و برابر» محدود می‌شود (در این زمینه رجوع به تحقیقات پیشگامانه پژوهشگران سوئدی آموزنده خواهد بود در Thunberg et.al, 1982؛ برای مطالعات جدیدتر در این زمینه رجوع کنید به Loader & Loader, 1998).

در اروپا نیز در مقایسه با کمیسیون اروپا، در پارلمان اروپا بر مسایل اجتماعی تأکید بیشتری می‌شود. در قطعنامه سال ۱۹۹۶ به صراحت بیان شده بود که جامعه اطلاعاتی نباید با رقابت اقتصادی یکسان فرض شود. «جلوگیری از طرد برخی کارگران، تشدید برابری‌های میان مناطق، از دور خارج کردن زنان، نقض حریم خصوصی، و تضعیف تفاوت‌های فرهنگی، حمایت از دسترسی برابر و آزاد به زیرساخت‌های اطلاعاتی به ویژه نهادهای آموزشی» از اموری است که در این قطعنامه نسبت به آنها حساسیت نشان داده شده است.

کمیسیون اروپا پیش از این نیز در سال ۱۹۹۵ یک گروه با نام «گروه کارشناسان عالی‌رتبه» را برای تحلیل وجوه اجتماعی جامعه اطلاعاتی تشکیل داده بود. این گروه معتقد بودند که گزینش فن‌آوری، متضمن تحول در نهادهای اجتماعی نیز هست. از نظر آنان فن‌آوری‌های جدید می‌توانند الگوهای

اجتماعی و اقتصادی جدیدی را پدید آورند اما نمی‌توان فن‌آوری را تنها نیروی تعیین کننده دانست. این گروه، جامعه اطلاعاتی را چنین تعریف کردند:

جامعه‌ای که در آن فن‌آوری‌های ارزان اطلاعات، ذخیره‌سازی داده و انتقال آن‌ها استفاده عمومی داشته باشد و این عمومیت‌یافتگی در استفاده از اطلاعات و داده‌ها با نوآوری سازمانی، تجاری، اجتماعی و حقوقی همراه شده باشد و زندگی، هم در حوزه کار و هم در تمامیت اجتماع، تحول یافته باشد.

(HLEG, 1997؛ به نقل از تومی، ۱۳۸۳: ۲۲)

از نظر گروه کارشناسان عالی‌رتبه، توسعه فنی فرآیندی است که طی آن نیازهای جدید و فن‌آوری‌های جدید با هم در تعامل قرار می‌گیرند. فن‌آوری همیشه ریشه‌های اجتماعی دارد و شناخت آن از طریق توجه صرف به ابعاد فنی ممکن نخواهد بود. در این زمینه در سال ۲۰۰۱ کنفرانسی با عنوان «دموکراسی، مشارکت و فن‌آوری» توسط آکادمی علوم چک در این کشور برگزار شد. مجموعه مقالات این کنفرانس حاوی رویکردهای اروپای مرکزی و شرقی به جامعه اطلاعاتی است (Langenbach et.al, 2001).

در نهایت، تومی نیز منظر فنی را برای مطالعه جامعه اطلاعاتی کافی ندانسته و جامعه دانایی را فقط درباره اطلاعات دیجیتالی شده یا شبکه‌های رایانه‌ای محسوب نمی‌کند. به نظر او تغییرات در جامعه دانایی تنها در صورتی قابل فهم است که در بستری بزرگ‌تر دیده شود. داده‌ها، شبکه‌ها، اطلاعات و دانش، هر کدام در فرآیندها و بسترهای «اجتماعی» قرار دارند. جامعه دانایی به اطلاعات، فن‌آوری یا دانش خلاصه نمی‌شود. خود فن‌آوری در شبکه کنش‌های معنادار اجتماعی معنا می‌یابد و تغییرات فنی بدون ملاحظه تغییرات اجتماعی قابل درک و فهم نیست. فن‌آوری‌های جدید اطلاعاتی و اقتصادی، بازتابنده سطح دیگری از تعاملات اجتماعی است. برای فهم تغییرات فنی و مسایل پیرامون آن نخست

باید به مطالعه ابعاد و وجوه اجتماعی جامعه دانایی بپردازیم. در تحقیق تومی، کاربردهای فنی فن‌آوری‌های اطلاعاتی، محاسباتی و ارتباطی در زمره بدیهیات قرار گرفته‌اند و در عوض عوامل اجتماعی تحدید کننده و تحریک کننده این فن‌آوری‌ها مورد توجه واقع شده‌اند. از منظر فنی، مطالعه درباره جامعه اطلاعاتی عبارت خواهد بود از یافتن مسایل پژوهشی پیرامون چه‌گونگی تولید، پردازش، توزیع و حفاظت از داده‌ها؛ اما از منظر اجتماعی پرسش آن است که چرا داده‌ها باید ذخیره و جابه‌جا شوند و این که چه‌گونه امور خصوصی، آشکارگی و شفافیت اجتماعی، نیاز به ارتباطات امن را به وجود آورده است.

از نظر تومی نگرش انسان‌محور، به انسان‌ها به عنوان کاربران فن‌آوری نمی‌نگرد. باید فرآیندی را بشناسیم که طی آن «فن‌آوری»، «کاربری» و «کاربران» در تماس با یکدیگر قرار می‌گیرند و همدیگر را تبیین و تفسیر می‌کنند. از این منظر باید دید انسان با فن‌آوری چه کاری انجام می‌دهد و چرا؟ از این نگاه، «کاربران» حلقه مفقوده در زنجیره تکامل فنی - اجتماعی جامعه اطلاعاتی بوده‌اند. کاربران، مصرف‌کنندگان منفعل تکنولوژی نیستند. آن‌ها تولیدگران فعالی هستند که در زندگی روزانه خود به فن‌آوری معنا می‌بخشند؛ شکلی از معناآفرینی که باعث حیرت مهندسان، کارفرمایان و سیاست‌گذاران می‌شود. به این ترتیب در معنایی که تومی برای جامعه اطلاعاتی یا جامعه دانایی در نظر گرفته است، نه فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی محوریت دارند، و نه خود دانش و اطلاعات تولید شده به عنوان یک کالای مصرفی. این‌ها گرچه در یک جامعه دانایی و برای نیل به چنین جامعه‌ای از اهمیت اساسی برخوردارند، اما جامعه دانایی بر اساس آن‌ها تعریف نمی‌شود. بلکه جامعه دانایی بر اساس مناسبات اجتماعی خاصی تعریف می‌شود که موجب ظهور فن‌آوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطاتی می‌شود و دانش و اطلاعات را به کالایی اساسی در تبادلات اقتصادی تبدیل می‌کند.

۲-۱- جامعه اطلاعاتی در تحقیقات پیشین

تومی در کار خود ابتدا مروری کلی دارد بر انواع مختلف موضوعات پژوهشی و مطالعاتی مختلفی که مراکز پژوهشی مهم دنیا درباره جامعه اطلاعاتی (یا جامعه دانایی) تعریف کرده‌اند. سپس تلاش می‌کند که این موضوعات را به نحوی دسته‌بندی کرده به چشم‌اندازی برای یک طرح پژوهشی کلی درباره جامعه دانایی دست یابد. در این بخش، خلاصه‌ای از موضوعات مختلفی که طبق بررسی تومی، در دنیا در ارتباط با جامعه دانایی مورد توجه و مطالعه قرار گرفته‌اند آورده می‌شود.

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو)¹ در اینترنت صفحه‌ای ایجاد کرده است با نام «رصدخانه جامعه اطلاعاتی یونسکو»¹ که اخبار مربوط به وقایع جامعه اطلاعاتی را ثبت می‌کند. طراحان این سایت، یک مقوله‌بندی برای موضوعات مختلف مربوط به جامعه اطلاعاتی ارائه داده‌اند. بر اساس اطلاعات این سایت، نسبت مقالات منتشر شده در مقولات مختلف در فاصله زمانی ژولای تا دسامبر سال ۲۰۰۰ از قرار زیر است.

جدول ۱- نسبت مقالات منتشر شده درباره مقولات مختلف جامعه اطلاعاتی

ردیف	مقولات	نسبت مقالات (درصد)
۱	تجارت الکترونیک	۱۹
۲	آزادی بیان	۱۴
۳	حریم ملی	۱۰
۴	شکاف دیجیتال	۸

1 - UNESCO observatory on the information society: www.unesco.org/webworld/observatory

۵	دسترسی برای همگان	۷
۶	دولت الکترونیک	۵
۷	حقوق مالکیت معنوی	۴
۸	کپی‌رایت و استفاده صحیح	۳
۹	حریم خصوصی	۲
۱۰	قانون‌گذاری برای محتوا	۲
۱۱	کتابخانه‌های مجازی	۲
۱۲	سازمان‌های بین‌المللی	۲
۱۳	رمزنگاری	۲
۱۴	سیاست‌گذاری‌های جهانی و منطقه‌ای	۲۵

موضوعات دیگری از جمله «ساختارهای اطلاعاتی»، «چندزبان‌گرایی»، «جرم‌های اینترنتی»، «تکثرگرایی فرهنگی»، «ترجمه ماشینی» و «آمار» نیز در جدول فوق وجود داشته‌اند که نسبت ناچیزی از مقالات را در فاصله زمانی مذکور به خود اختصاص داده بوده‌اند. همچنین طبق دسته‌بندی رصدخانه جامعه اطلاعاتی یونسکو، آخرین مقوله جدول فوق که در این جا با نام «سیاست‌گذاری‌های جهانی و منطقه‌ای» آورده شده است، خود شامل مقولات متعددی است که به دلیل مشابهت‌های شان با یکدیگر در این جا تحت یک نام آورده شده‌اند. این مقولات عبارت‌اند از: سیاست‌گذاری در: اروپا، آفریقا، آمریکای شمالی، آمریکای لاتین، آسیا و اقیانوسیه، کشورهای عرب و سیاست‌گذاری‌های جهانی.

«گروه کارشناسان عالی‌رتبه» کمیون اروپا نیز مسایل کلیدی جامعه اطلاعاتی را در دوازده دسته طبقه‌بندی کرده‌اند. این دسته‌ها عبارت‌اند از:

۱- ترغیب به کسب دانش و مهارت

- ایجاد شبکه آموزشی
- ایجاد انگیزه‌های مالی جدید برای آموزش
- توسعه و ترویج دانش پیرامون روش‌های یادگیری
- تولید مواد آموزشی ارزان و با کیفیت بالا

۲- هماهنگی قوانین در سطح اتحادیه اروپا

۳- خدمات عمومی به عنوان موتور رشد در جامعه اطلاعاتی

- انتقال خدمات عمومی از زیرساخت‌ها به محتوا
- مؤثرسازی خدمات عمومی، بهره‌وری بهتر برای خدمات بهتر
- خدمات عمومی به عنوان مدل‌هایی برای ارائه خدمات
- ارتقای خدمات بهداشتی

۴- انکشاف در زنجیره ارزش‌های مجازی

- سنجش عملکرد غیرملموس
- ایجاد اعتماد در حوزه تجارت الکترونیک
- تسلط یافتن بر تأثیرات مجازی

۵- ایجاد ترتیبات و تمهیدات کاری منعطف

- جمع‌آوری و بررسی نمونه‌های موفق نوآوری سازمانی
- استفاده از نتایج طرح‌های پیشین
- توجه به امنیت در محیط‌های کاری منعطف
- توجه به مخاطرات سلامت در محیط‌های کاری جدید
- حرکت از مقوله کار از راه دور به منسجم کردن آن با اجتماع
- ایجاد گفتگوی اجتماعی در جامعه اطلاعاتی

۶- مدیریت زمان

- سازمان‌دهی زمان کار به صورت انعطافی

- جستجو برای زمان

- زندگی سالم در جامعه اطلاعاتی

۷- اولویت بخشی مجدد به مقوله کار تمام وقت

- ارتقای اشتغال در جامعه اطلاعاتی

- حرکت به سوی حوزه کنش اجتماعی و جهانی

۸- حفظ درآمدهای ملی در محیط‌های جهانی

۹- دیگری‌داری

- ارتقای مشارکت اجتماعی

- پرهیز از حذف نیازهای خاص

- ارائه ابزارهای فنی برای همکاران اجتماعی

- حرکت به سوی ایجاد «صندوق اجتماعی اروپا» با تأکید بر اشتغال

۱۰- مرگ فاصله‌ها

- حرکت به سوی ارائه خدمات عام اجتماعی

- بازاندیشی سیاست‌های انسجام منطقه‌ای

۱۱- تنوع اروپایی - حداکثر استفاده از جوامع گوناگون اطلاعاتی

- ایجاد صنعت چندرسانه‌ای با کیفیت بالا

- پروراندن چندفرهنگ‌گرایی در اروپا

- گرامی داشتن وجوه محلی

۱۲- شفافیت و مردم‌سالاری

- ارتقای تکررگرایی

«شورای پژوهش اقتصادی و اجتماعی» انگلستان برنامه‌ای با عنوان «برنامه فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی» را طراحی کرد. پژوهش‌های تحت این برنامه چهار حوزه عمده تقسیم شده بودند: تولید، به‌کارگیری، مصرف و نظارت بر فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی. پس از «برنامه فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی» طری دیگری با نام «جامعه مجازی» آغاز شد که در آن به سه موضوع اصلی پرداخته می‌شد:

۱- مهارت‌ها و کارایی‌ها

تأثیر فن‌آوری‌های نوین الکترونیکی و ارتباطی بر یادگیری، عملکرد و قوای انسانی و سازمانی: فن‌آوری‌های الکترونیکی چه‌گونه توسعه یافته‌اند و چه تأثیری بر کارایی‌ها و مهارت‌های سازمانی و انسانی دارند؟

۲- انسجام اجتماعی

نقش فنون الکترونیکی جدید در رابطه میان مردم و در بهبود فرآیندها و درجات پذیرش و طرد اجتماعی: در این موضوع، روابطی که مردم را به هم وابسته ساخته است و سازوکارهای حکومت، پذیرش، طرد و مهار اجتماعی مورد بررسی واقع می‌شوند.

۳- زمینه‌های اجتماعی پدید آمدن فن‌آوری‌های الکترونیکی جدید

بسترها و عوامل در حال تغییر اجتماعی که بر تغییر و روی‌آوری به فن‌آوری‌های الکترونیکی تأثیر می‌گذارند: بسترهای اجتماعی منابعی هستند که تحلیل آن‌ها برپای سرمایه‌گذاران، مدیران، سازمان‌ها و جوامع دشوار است. هدف از پژوهش در این عرصه، بررسی راه‌های پذیرش، روی‌آوری، اقتباس یا روی‌گردانی از فن‌آوری در شرایط خاص است.

«شورای پژوهش اقتصادی و اجتماعی» در نظر دارد پس از طرح «جامعه مجازی» طرح دیگری را

درباره جامعه الکترونیکی آغاز کند. سه حوزه عمده پژوهشی این طرح عبارت‌اند از:

۱- استمرارها و انقطاع‌های رفتاری و سازمانی مؤثر بر خانواده، کار، رسانه‌ها، نهادها، هیأت‌های

آموزشی و خدماتی و زندگی جمعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی

۲- نقش عوامل فنی، اجتماعی و اقتصادی بر شکل‌گیری این الگوها

۳- ابعاد اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و نظارتی ساختارهای جدید

در آمریکا، «هیأت علوم رایانه و ارتباطات»، از زیرمجموعه‌های شورای ملی تحقیقات، در سال

۱۹۹۷ یافتن مسایل پژوهشی جامعه اطلاعاتی را بر عهده گروهی میان‌رشته‌ای با نام «کمیته تدارکاتی

فرصت‌های پژوهشی مربوط به تأثیرات اقتصادی و اجتماعی ارتباطات و رایانه» گذاشت. این کمیته

پرسش‌های پژوهشی مورد بررسی خود را در چهار مقوله از قرار زیر دسته‌بندی کرده است:

۱- خانواده و اجتماع

- استفاده از رایانه

- تأثیرات متفاوت فن‌آوری

- اجتماع

- آموزش

- خدمات عمومی

۲- زیرساخت‌های اجتماعی

- بین‌المللی شدن و اجتماعات از راه دور

۳- فرایندهای تجاری، سازمانی و کاری

- کار و فن‌آوری اطلاعاتی

- سازمان‌ها و فرایندها

- علوم اجتماعی و محیط کاری

- حفظ مالکیت معنوی

- بیان آزاد

۴- اقتصاد اطلاعاتی و جامعه

- حریم خصوصی

- کاربری و ارزش اطلاعات

- الگوهای تعیین قیمت

- اطلاعات قیمت

- امور خارجی شبکه

- حراج‌ها

- تجارت الکترونیک

در آمریکا همچنین طرح «عملکرد عالی ارتباطات و رایانش»¹ که زیرمجموعه برنامه ملی

زیرساخت‌های اطلاعاتی بود، برنامه‌های پژوهشی را در پنج مقوله اصلی از قرار زیر دسته‌بندی کرد:

- - ترفیع نتایج رایانش

- - شبکه‌سازی گسترده

- - سیستم‌های امنیتی دقیق

- - سیستم‌های انسان‌محور

- - آموزش، پرورش و منابع انسانی

چنان که دیده می‌شود چهار حوزه از این پنج حوزه بر وجوه اجتماعی تأکید دارند.

---

1 - Computing, Information and Communication

۳-۱- ابعاد اجتماعی جامعه اطلاعاتی

تومی پس از مروری سطحی و فهرست وار بر کلیه موضوعاتی که درباره جامعه اطلاعاتی مطرح شده است، تلاش می کند تا رویکرد اجتماعی به جامعه اطلاعاتی را مورد بررسی عمیق تری قرار دهد. او این کار را از خلال آن چه که خود «مطالعه موردی» چهار حوزه پژوهشی نامیده انجام می دهد که در هر یک به نحوی بعدی اجتماعی از جامعه دانایی لحاظ شده است. این چهار حوزه عبارت اند از: شبکه ارتباطی، قانون گذاری و حقوق، اجتماع مجازی، و اخلاق.

۱-۳-۱- نظریه اجتماعی اینترنت: شبکه همچون ارتباط

در تحقیقی درباره کاربرد اینترنت در سوییچ، معلوم شده که میزان رشد ظرفیت شبکه بسیار سریع تر از میزان استفاده از شبکه بوده است. این مسأله، این پرسش را برانگیخت که چه نیرویی میزان استفاده از شبکه را تغییر می دهد؟ پاسخ این پرسش ها نیازمند «نظریه اجتماعی استفاده از اینترنت» است که هنوز به آن دست نیافته ایم. به عبارت دیگر هنوز نظریه های مناسبی برای علت ارتباط مردمان با یکدیگر، و زمان تبدیل این ارتباطات به داده وجود ندارد. با وجود آن که برای روی آوری به فن آوری و اشاعه آن الگوهایی رسم شده است، هیچ یک فن آوری را با کاربرد آن در کنش های اجتماعی خاص مرتبط نساخته است. به بیان دیگر امروزه نمی توانیم چرایی و چه گونه گی معنا یافتن فن آوری و تأثیر آن بر زندگی روزمره فرد را تبیین کنیم.

۱-۳-۲- قانون گذاری و حقوق

یکی از پرسش هایی که در بحث های مربوط به سیاست گذاری جامعه دانایی مطرح می شود پرسش از ضوابط است. هر رویکرد ساده ای برای پاسخ به این پرسش، قوانین جدیدی را برای فن آوری های اطلاعاتی و ارتباطی می طلبد. البته با تحلیلی دقیق تر آشکار می شود که این پرسش در نهایت مربوط به

تغییرات گسترده و ژرفی است که در پیوند میان ارتباطات، حقوق، قدرت و مردم‌سالاری پدید آمده است. می‌توان چنین استدلال کرد که اینترنت پایه‌های بسیاری از نهادهای سنتی اجتماع را به حرکت درآورده یا متزلزل کرده است. بنابراین، باید برای بسیاری از نهادهای اجتماعی در پی شناسایی، ایجاد و تقویت پایه‌هایی نو بود که در جامعه دانایی کارآمد باشند. شناخت این واقعیت که نظام سیاسی کنونی ما تا حد زیادی بر اساس صورت‌های ارتباط جمعی جوامع سنتی و صنعتی بنا شده است، می‌تواند یکی از نقاط عزیمت برای این مهم در نظر گرفته شود.

تحول در عرصه عمومی

قانون‌گذاری از راه‌های دیگری همچون بازتولید مداوم معنا و مقولات اجتماعی و از طریق هدایت دسترسی‌ها به عرصه‌های مختلف اطلاعات و صورت‌های نمادین انجام می‌شود. این نکته ما را به بررسی روابط میان قانون‌گذاری و ساختارها و فرآیندهای ارتباطی می‌کشاند. یکی از نقاط عزیمت مهم را می‌توان در مفهوم هابرماسی «حوزه عمومی» دانست. مفهوم حوزه عمومی در بحث‌های پیرامون رسانه‌های جمعی و نظریه سیاسی بسیار به کار گرفته شده است و در بحث از اینترنت نیز می‌تواند کاربردهایی تجربی داشته باشد. شکل‌دهی به افکار عمومی یکی از جنبه‌های اصلی هر کنش است و اینترنت امکان بروز و ظهور اجتماعات و گروه‌های هم‌عقیده خاصی را فراهم آورده است که جنبش‌های اجتماعی را پشتیبانی می‌کنند. دگرگونی‌های انقلابی پدید آمده در اروپای شرقی طی سال ۱۹۸۹ را به عنوان تأثیر محتوم توسعه فن‌آوری‌های ارتباطی دانسته‌اند و اینترنت را اغلب ابزاری می‌دانند که جوامع را به سوی مردم‌سالار شدن سوق می‌دهد. نظریات عقلانیت و اخلاق ارتباطی می‌توانند تبیین‌کننده چنین ایده‌هایی باشند.

۱-۳-۳. اجتماعات مجازی، مکان و حرکت

با پیدایش ارتباطات از راه دور، زمان و مکان التزام به یکدیگر را وانهادند. پیش از ظهور ارتباطات الکترونیکی، هم‌زمانی به معنای هم‌مکانی بود و فاصله مکانی بر فاصله زمانی دلالت داشت. با جدا شدن زوج زمان و مکان از یکدیگر، تجربه هم‌زمانی خود را از قید و شرط هم‌مکانی رها ساخت. زمان و مکان هر دو معنایی نمادین یافتند.

اجتماعات مجازی

به محض آن که روزنامه بخوانیم یا به رادیو گوش دهیم، عضو اجتماعات «مجازی» شده‌ایم. در قرن بیستم «مجازی شدن» یکی از فرآیندهایی بوده است که توسط ارتباطات جمعی و با آوردن زمان‌ها و مکان‌های دوردست ایجاد شد. به این ترتیب «اجتماعات مجازی» می‌تواند یکی از موضوعات مهم در پژوهش‌های مربوط به جامعه اطلاعاتی باشد. با این حال، بسیاری از تحلیل‌های جامعه‌شناختی از اجتماعات اینترنتی، خالی از گشاده نظری و ژرف‌بینی بوده است. در این تحلیل‌ها اینترنت را همچون پدیده اجتماعی جداافتاده‌ای در نظر می‌گیرند و تعاملات شبکه با دیگر ساختارهای زندگی مردم را لحاظ نمی‌کنند. شبکه تنها یکی از راه‌های ارتباط میان مردمی خاص است. مردم به هنگام حضور در شبکه‌های اینترنتی، کوله‌باری از تجربه‌های فرهنگی، اقتصاد و تعلقات سنی، جنسیتی و ارتباطات غیراینترنتی را به همراه دارند (ولمن^۱ و گولا^۲، ۱۹۹۹؛ به نقل از تومی، ۱۳۸۳: ۶۸).

جغرافیا و اقتصاد فرصت‌ها

1 - Wellman
2 - Guilla

اجتماعات حتا در عصر اینترنت هم اهمیت اساسی عنصر مکان را به رسمیت می‌شناسند. روابط اجتماعی میان افراد در فعالیت‌های اقتصادی نیز از این قاعده پیروی می‌کنند. برای مثال در پژوهشی نشان داده شده است که تولید محتوا در اینترنت به لحاظ مکانی از تمرکز قابل توجهی برخوردار است. به عنوان مثال انتقال دانش بیشتر به قرابت فیزیکی و دانش موقعیتی نیاز دارد. همچنین نوآوری، ترکیب خلاقانه ایده‌ها و دیدگاه‌هاست که آن هم نیازمند همجواری و نزدیکی است. بنابراین توده‌های نوآور، و مناطق تولید نوآورانه در جاهایی واقع شده‌اند که فضا برای تسهیل چنین ترکیبی از منابع فرهنگی سازماندهی شده است. پژوهش‌های بسیاری، اهمیت زیرساخت‌های اجتماعی را به عنوان پیش شرط تشکیل حوزه‌های خلاقیت و نوآوری برجسته ساخته‌اند. وابستگی متقابل میان سازماندهی فضایی در منطقه‌ها و توانایی تولید دانش، یکی از موضوعات مهم پژوهشی در جامعه دانایی است.

در همین زمینه می‌توان از «اقتصاد فرصت‌ها» صحبت کرد. کسب آگاهی و اطلاعات که مهم‌ترین کالای جامعه اطلاعاتی است، به جریان‌های لبریز شناختی نیاز دارد و یک راه عملی قرار گرفتن در معرض چنین جریان‌هایی، رفتن به جاهایی است که پردازش و پالایش‌های جمعی در جریان است و با جست‌وجوهای کم‌تر، گزینه‌های بیشتر، و به عبارت دیگر «فرصت‌های» بیشتری وجود دارد. این جاها را می‌توان «نقاط داغ فکری» نامید. برخی شکل‌های اقتصاد فرصت‌ها ممکن است به صورتی از جامعه دانایی بینجامد که برندگان آن همه چیز را می‌برند و جویندگان فرصت حاضرند هزینه‌های اجتماعی و فردی گزافی برای ورود به میدان پردازند. همچنین ممکن است افرادی بدون هزینه به گزینه‌هایی دسترسی یابند یا ترکیب دور از ذهنی از گزینه‌ها برای‌شان فراهم شود. پژوهش تجربی پیرامون اقتصاد فرصت‌ها می‌تواند در راه ایجاد برنامه‌ای برای کاهش هزینه‌های اجتماعی گزینش‌های زیستی مفید باشد. برای مثال می‌توان برای دسترسی بیشتر همه مردم همه مناطق به گزینه‌های متنوع اجتماعی برنامه‌ریزی کرد، یا نظام‌هایی را برای «بیمه» و کاهش مخاطرات ناشی از «بی‌خبری» طراحی نمود.

منطق اجتماعی زمان و مکان

وجوه اجتماعی و شناختی زمان - مکان، حوزه‌های اصلی و کلیدی پژوهش پیرامون جامعه‌دانی و تأثیرات اجتماعی فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی را شکل می‌دهد. در تحلیل و مطالعه «مکان»، بر خلاف رویکردهای دیگر که شکل‌های ساده یا محل استقرار و فاصله را نقطه عزیمت خود ساخته‌اند، هیلیر و هانسون در تحقیق خود به «منطق اجتماعی مکان» توجه کرده‌اند که ساختارهای مکانی را به نحوی توصیف می‌کند که تعاملات اجتماعی در کانون قرار می‌گیرند. اطلاعات فراوانی را پیرامون کنش و تعامل اجتماعی می‌توان با بررسی سازمان مکانی اجتماعات سستی به دست آورد. طرح و نظم ساختمان‌ها و شبکه‌های ترابری، از طریق شکل‌دهی به جهان مادی ما، ساختار نظامی را که در آن زندگی و حرکت می‌کنیم، و پیش‌شرط‌های مادی الگوی حرکت، مواجهه و اجتناب را تعیین می‌کند. الگوهایی که صورت نمادین و گاه مولد روابط اجتماعی هستند و انباشتی از تعاملات اجتماعی را منعکس می‌کنند. هیلیر و همکارانش، «دستور زبان مکان»، یا «نحو مکان» را برای تحلیل مناطق مسکونی، ساختمان‌ها و برخوردگاه‌های اجتماعی ایجاد کردند. این رویکرد، برای فهم اجتماعات و تعاملات اجتماعی پدید آمده در شبکه‌های اینترنتی نیز کارایی دارد. مفاهیمی مانند «شکاف دیجیتالی»، «حریم خصوصی» و «قانون‌گذاری» که از این رویکرد، و در سطح ساختاری تعاریفی پیچیده‌تر می‌یابند و نیازمند بازتعریف می‌شوند، از جمله مباحثی هستند که می‌توانند ذیل این بحث مطرح شوند.

از این رویکرد می‌توان مکان‌های فیزیکی و فضاهای اینترنتی را با استفاده از ابزارهای تحلیلی مشترکی توصیف کرد. به این ترتیب شاید بتوان دعوت ولمن را برای مطالعه جوامع مجازی همچون امری در ارتباط با دیگر واقعیت‌ها اجابت کرد. یک حوزه پژوهشی جالب در این خصوص را می‌توان بررسی روابط میان سازمان‌های مکانی و ارتباطی و بررسی وجوه مکمل آن‌ها دانست. ابزارهای تحلیلی

از جنس ابزارهایی که هیلیر و همکارانش ابداع کرده‌اند در راه فهم مشخصه‌های تعاملات پایگاه‌های اینترنتی خاص به کار می‌آیند.

همبستگی فرامکانی

در شهرهای مدرن، غریبه‌ها امکان دسترسی آسان به زندگی اندام‌وار شهری را ندارند. ساکنان نیز برای رسیدن به همسایگان، نیاز به گذر از مکان‌های خالی و مرزی فراوانی دارند. شاید بتوان گفت که زندگی اندام‌وار در شهر وجود ندارد. می‌توان بر این ایده تأمل کرد که شهرهای مدرن از آن‌رو چنین ویژگی‌هایی دارند که برای غریبه‌ها طراحی شده‌اند. معاملات اقتصادی و همبستگی‌های فرامکانی، جای همبستگی‌های اندام‌وار را تا حد زیادی گرفته‌اند. صورت‌های شبکه‌های اجتماعی و همبستگی، متغیر بوده‌اند و در عین حال به عامل فرهنگ وابستگی دارند. وقتی اجتماع را فقط بر اساس تعاملات اجتماعی تعریف کنیم و عامل مکان را مهم ندانیم، می‌توان در فراسوی مرزهای مکانی نیز تشکیل اجتماعات را فرض کرد. مردم جهان مدرن، پشتیبانی، دلگرمی، اطلاعات و احساس تعلق خود را از کسانی کسب می‌کنند که در محله‌های دیگری هستند. مردم این پیوندهای اجتماعی را از طریق تلفن، نگارش، رانندگی، مترو و مسافرت‌های گوناگون حفظ می‌کنند. بنابه نظر ولمن این امر به ظهور اجتماعی انجامیده است که بر پیوندهای «مکان به مکان» متکی است. اعضای اجتماعات مکان به مکان برای نظارت بر دسترسی به منابع باید به صورت همزمان به فضا و ارتباطات نظارت داشته باشند. در چنین نظامی از پیوندهای مکان به مکان، ترکیبی از نظارت بر مالکیت و نظارت بر منابع شبکه، نظارت بر منابع را تشکیلی می‌دهند، توانایی‌ها و مهارت‌های کار با شبکه اهمیت روزافزونی می‌یابند و شبکه‌های انباشته شده اجتماعی تبدیل به سرمایه‌های مهم اجتماعی می‌شوند که می‌توانند در راه انجام امور به کار آیند. همچنین شبکه‌ها، مبنایا و پشتیبان‌هایی برای ایجاد هویت‌های فردی ارائه می‌دهند.

شبکه‌های نقش به نقش

اینترنت و ارتباطات سیار در چند سال اخیر پیوند میان شبکه‌های اجتماعی را دگرگون ساخته است. ساختار تعاملات اجتماعی و قیود آن متحول شده‌اند و می‌توان پیشینی کرد که اشاعه این فن‌آوری‌ها تأثیرات پیچیده‌تری را به دنبال داشته باشد. اگر پیش از این، نظام ارتباطات مخابراتی سستی وابسته به مکان بود، اکنون می‌توان شاهد آزادی روزافزون از قید مکان در نامه‌های الکترونیکی و تماس با تلفن‌های همراه بود. پیوند فرد به فرد متضمن این معنا هم هست که اهمیت خانواده به عنوان یک گره در شبکه ارتباطات اجتماعی کمرنگ شود. با خارج شده اجتماع از خانواده و حرکت به سوی بتلون همراه و مودم، مجال برای بازاندیشی مجدد روابط خانوادگی به دست می‌آید. در روابط مکان به مکان، زنان قوانین بازی اجتماعی را تدوین کرده بودند و مسئولیت حفظ و برپایی اجتماع را بر عهده داشتند. اگر شبکه و اجتماعی فرد به فرد به معنای آن است که هر فرد به ذات خود قائمیت دارد، باید در انتظار جدایی جنسیتی شبکه‌ها و امکان کوچک‌تر شدن اجتماعات مردان در برابر اجتماعات خوش منطبق زنان بود.

نقش‌های تخصصی‌ای که افراد در شبکه بر عهده می‌گیرند زیربنای شبکه‌های فرد به فرد را تشکیل می‌دهد. چنان که ولمن می‌گوید، این امر باعث می‌شود که افراد برای حفظ و کسب منابع مختلف، پرونده‌ها و پوشه‌های ارتباطی جداگانه و تفکیک شده‌ای ایجاد کنند. به نظر می‌رسد این شبکه‌های نقش به نقش اهمیت روزافزونی می‌یابند.

ظهور پدیده پیوندهای فردی مسایل چندی را در برابر فهم جامعه اطلاعاتی قرار می‌دهد. اول آن که خود مفهوم «پیوند فردی» عبارت متناقضی است چرا که ارتباط همیشه میان فردی است. بنابراین نیاز به نظریه‌هایی داریم که فردیت را به عنوان پدیده‌ای اجتماعی تبیین کنند. برای مثال می‌توان پیرامون

اکولوژی و بوم‌شناسی گونه‌های مختلف شبکه و اجتماع دست به تحقیق زد. هنوز نمی‌دانیم که افراد هنگام چرخش از شبکه‌ای به شبکه دیگر یا به هنگام انتخاب میان منابع ارتباطی، شناختی یا مادی، از چه راهبردهایی پیروی می‌کنند. دانستن این نکته اهمیت دارد که چرا در آینده نزدیک، نابرابری‌های اجتماعی بیشتر در اثر عدم توانایی مردم و گروه‌ها در انتخاب شبکه‌های مناسب و تهیه منابع تکمیلی خواهد بود. شاید یکی از پرسش‌های آینده این باشد که محل نظارت «چرخش‌های اجتماعی» در کجا قرار دارد و مردم چه گونه توانایی‌های مورد نیاز را برای کار در شبکه‌ها کسب می‌کنند یا از دست می‌دهند.

دوم، شبکه‌های نقش به نقش با ساختار تولید و با تحول در صورت‌های اقتصاد دانایی‌بنیاد، همراهی و هم‌خوانی نزدیک دارند. همان‌طور که ولمن یادآور می‌شود، ارزش افراد به جایگاه آنان در شبکه و توانایی آنان در ارتباط میان شبکه‌های پراکنده بستگی دارد. به این ترتیب اگر دسترسی به کار و فرصت‌های ایجاد توانایی نیاز به مدیریت فعال شبکه‌های نقش به نقش داشته باشد، حفظ پیوندهای خانواده‌محور دشوار خواهد بود. به بیان ساده می‌توان جهانی را در نظر آورد که از خانواده‌های تک‌نفری و ارتباطات بی‌سیم تشکیل شده است.

سوم، پیوندهای فردی شده می‌توانند تأثیر مهمی بر ارتباط در حوزه عمومی بگذارند. گفتمان‌های عمومی از قید مکان آزاد می‌شوند و بسیاری از موضوعات و گفتمان‌های سیاسی در فراسوی مرزهای ملی تولید می‌شوند.

۳-۴-۱ اخلاق در جامعه دانایی

میان کار در شبکه‌های نقش محور و ارتباط، تشی درونی وجود دارد. در واقع خود مفهوم «نقش» متضمن این معناست که «دیگری» را می‌توان در چهارچوب نظام تقسیم کاری و بر اساس نقش و مهارت او تعریف کرد. بنابراین در این نظام، «دیگری» به ابزاری در راه نیل به منافع و مقاصد من تقلیل می‌یابد.

بنابه نظر مارتین بوبر، دیالوگ و ارتباط اصیل در چنین شرایطی رخ نمی‌دهد. به نظر امانوئل لویناس، فردی با چنین منطقی، نماینده دیدگاهی «تمامیت‌گرا» از جهان است؛ جهانی که در آن امکان تحقق ارتباط و اخلاق وجود ندارد. جهانی که در آن چیزها و مردمان فقط برای علایق من وجود داشته باشند، نمی‌تواند جهانی اخلاقی باشد.

البته در نگاه اول، چنین جهان تمامیت‌گرایی، آزادی‌های فردی را برای انتخاب بر حسب نیازهای و سلیقه‌ها افزایش می‌دهد. به هر حال، هزینه آزادی از این جنس آن است که فرد آزاد، خود تبدیل به موضوع انتخاب می‌شود. به عبارت دیگر، گرچه شبکه‌های نقش به نقش افراد را از سرکوب و نظارت همسایگان مصون نگه می‌دارند، اما به نظر می‌رسد که در این ساختار، مبانی خوبی برای همبستگی و ارتباط انسانی وجود نداشته باشد. اگر نتوانیم نقش خود را در شبکه به خوبی بازی کنیم، شبکه ما را از مدار خود خارج می‌کند. شبکه، منطق خود را مستقل از دغدغه‌های اخلاقی شکل داده است. در چنین وضعیتی امکان شکل‌گیری مبانی برای تعریف هویت بر اساس ملاحظات اخلاقی وجود ندارد. بنابراین مسایل اخلاقی جامعه دانایی، فقط به گمنامی، حریم خصوصی، حق مالکیت معنوی، محتواهای مبتذل، یا بحث بر سر عدالت مبتنی بر قصد یا انجام عمل مبتنی نمی‌شود و مسایل اصولی‌تر و بنیادینی همچون هویت و درک ما از یک شخص را در بر می‌گیرد.

در جامعه مدرن اخلاق را بیشتر به صورت امری خصوصی تعریف کرده‌اند اما در جامعه دانایی، مرز میان امر عمومی و امر خصوصی مغشوش شده است. شدت جریان تولید دانش، نظام‌های مشترک ارزشی جامعه را متغیر ساخته است. شبکه‌ها و پیوندهای روزافزون، وابستگی‌های متقابل کنش‌های ما را افزایش داده و آن‌ها را در جاهایی عرضه می‌کند که نظام‌های ارزشی متفاوتی حاکم است. هرچه کمیت چرخش دانش افزایش می‌یابد، عدم قطعیت بیشتری بر جهان سایه می‌افکند. در چنین جامعه مخاطره‌آمیزی دانستن این که چه عقیده‌ای را باید اختیار کرد دشوار است. این پیشرفت‌ها مسایل حادی

را پدید می‌آورند که ریشه در اخلاق دارند. جامعه دانایی می‌تواند به معنای تحول در ارزش‌های روشنگری - که زیربنای مدرنیته را شکل می‌دادند - و حرکت به سوی نظام ارزشی جدیدی باشد. تنش میان نظام ارزشی مدرن با نظام ارزشی جدیدی که در اثر و همخوان با صورت‌های جدید همبستگی در جامعه دانایی پدید می‌آیند، باعث ایجاد بسترهای پژوهش نظری جدیدی می‌شود که کارآمدی‌های اجتماعی و عملی فراوانی خواهند داشت.

اگر جامعه دانایی را پدید آورنده شکلی از ارتباط و دانش بدانیم که دانش قدیم را منسوخ می‌سازد، می‌توان به این نتیجه رسید که ارزش‌ها، اختلاف نظر، قدرت و سیاست، عناصر تفکیک‌ناپذیر آینده ما خواهند بود. اما شاید بیشترین اختلاف نظرها در جامعه دانایی برسر ارزش‌ها باشد. همچنین می‌توان چنین استدلال کرد که ایجاد دانش و معرفت جدید، مستلزم شیوه‌ای اخلاقی است. تولید دانش، زیربنای اخلاقی مستحکم، و توان ترک مواضع و نیز حرکت در پی جریان گفتگو با دیگری را می‌طلبد. اخلاقیاتی که بر این پندار مبتنی باشند که می‌توان قواعد و احکام اخلاقی عامی را بنا نهاد، از جریان خلاق بنیادین عقب می‌افتند. آن آینده جایگزین که ارزش‌های متناسب با جامعه دانایی را می‌توان در یک ویرترین یا آرشیو یافت، چندان مطلوب به نظر نمی‌رسد. طرح چنین ایده‌ای حاکی از آن است که عقلانیت اقتصادی توانسته است عرصه اخلاق را فتح کند. اخلاق فقط به تصمیم‌گیری و انتخاب محدود نمی‌شود. ماهیت اخلاق در جامعه دانایی پرسشی همچنان مطرح است. آنچه بدیهی است این واقعیت تاریخی است که دانش جدید، دانش پیشین را منسوخ می‌سازد و نظام‌های ارزشی، شالوده نهادها و رفتارهای کنونی ما را به چالش خواهند کشید. وقتی کسی به گفته‌های ما توجه نکند، هویت خود را از دست می‌دهیم و می‌میریم. روابط میان فردی بنیاد زندگی انسانی را شکل می‌دهند و گاه ناگزیر از مواجهه با مردمی هستیم که علاوه بر یک عملکرد، واقعیتی هم دارند. اجتماع و مسئولیت، تحت هر تعریفی که قرار گیرند، موضوعات اصلی آینده جامعه دانایی خواهند بود.

در این مرحله تومی تلاش می‌کند از خلال تحلیل و دسته‌بندی مجموعه عناوین تحقیقاتی مختلف و همچنین با استفاده از نتایج گفتگوهایی که با متخصصان امر انجام داده است، دسته‌بندی‌ای از حوزه‌های پژوهشی درباره جامعه دانایی به دست دهد. او در عین حال تأکید می‌کند که ارائه تصویری منسجم و جامع از حوزه‌های پژوهشی، دشوار و حتماً محال است؛ چرا که بسیاری از مسایل پژوهشی پدید آمده، علاوه بر عمق، گستره وسیعی را پوشش می‌دهند؛ و همچنین پژوهش پیرامون جامعه دانایی، مستلزم تلاشی میان‌رشته‌ای است. در چنین وضعیتی هر توصیف کوتاهی از چشم‌اندازهای پژوهشی می‌تواند به بحثی طولانی بینجامد. بنابراین تومی عقیده دارد که باید محل قرار گرفتن علایق فردی خود را بیابیم. در این صورت ممکن است حوزه‌های کاری مورد علاقه برخی پژوهشگران در نقشه‌ای که ارائه می‌شود وجود نداشته باشد. این پژوهشگران می‌توانند به گفته تومی در فضاهای گشوده و سفیدی که در این نقشه وجود دارد یا در حاشیه آن، یا در جایی فراسوی آن، حوزه‌های نیازمند به توجه را مشخص کنند. هر شکلی از مقوله‌بندی مفاهیم، ذهنی است. بنابراین نباید این خلاصه را تلاشی برای توصیف جهان دانست. به نظر تومی این خلاصه فقط منبعی برای پژوهشگران است.

در نهایت تومی حوزه‌های پژوهشی جامعه اطلاعاتی را به سه دسته تقسیم می‌کند: «زندگی»، «جامعه» و «اقتصاد». به نظر او فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی تأثیرات نافذی بر این سه حوزه دارند و برای شناخت این که در چه حوزه‌هایی از بحث جامعه دانایی می‌توان اثرگذارترین پژوهش‌ها را انجام داد، باید بر این سه حوزه مختلف پژوهشی تمرکز کرد. البته دسته‌بندی‌های دیگری نیز در این باره انجام شده است. به عنوان مثال مک‌کی و همکارانش (MacKay et al. 2003) طی تحقیقی تجربی مفصل با موضوعی مشابه کار تومی درباره ابعاد و جنبه‌های جامعه اطلاعاتی به یک دسته‌بندی سه مقوله‌ای از

جامعه اطلاعاتی رسیده‌اند: انتقال فرهنگ از طریق انقلاب اطلاعات، تغییر الگوهای کار و استخدام، و بازیگربندی^۱ زمان و مکان در زندگی روزمره.

در سطح بسیار ساده و بنیادین می‌توان «زندگی روزمره» را مورد مطالعه قرار داد و پیرامون راه‌های اثرگذاری اطلاعات، ارتباطات و فن‌آوری‌های رایانه‌ای بر آن به تولید دانش پرداخت. همچنین می‌توان «فرآیندهای تولید کالاهای مادی و غیرمادی»، ایجاد تعاملات، سازمان‌ها، تقسیم کار و تمرکز منطقه‌ای فعالیت‌های تولیدی را مورد مطالعه قرار داد. «نهادهای فرهنگ‌ها» به صورت عمومی در جریان تعاملات اجتماعی، تولید و بازتولید می‌شوند. آن‌ها منابع و موانعی را برای زندگی روزمره و نظام‌های تولیدی ایجاد می‌کنند. برای مثال، اعضای یک جامعه برای ساخت هویت خویش، در مقام عضو آن جامعه و اجتماعات آن، از منابع فرهنگی استفاده می‌کنند. به نظر تومی در تلاقی گاه این سه حوزه موضوعات پژوهشی جالب بسیاری پدید می‌آیند. مثلاً با اتکاء روزافزون سازمان تولید بر شبکه‌های جهانی و با نیاز روزافزون کار به دانش عمیق، مرز میان کار و آموزش کم‌رنگ می‌شود و نظام‌های ارزشی و فرهنگی دستخوش تغییر می‌شوند. بنابراین، بسیاری از مسایل مهم پژوهشی مستلزم اتخاذ رویکردی چند رشته‌ای و میان‌رشته‌ای و استفاده از روش‌ها و روش‌شناسی‌های نو هستند. تومی موضوعات پژوهشی مختلفی را ذیل هر یک از این سه حوزه شناسایی کرده است که در ادامه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

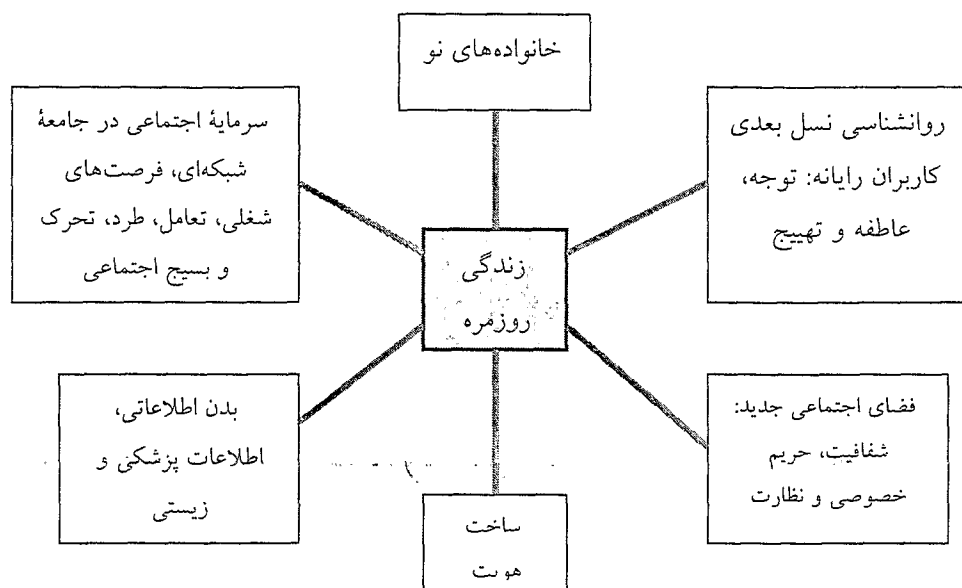
۱-۴-۱- زندگی روزمره

تومی، ابعاد مختلف «زندگی روزمره» را به ترتیب زیر دسته‌بندی کرده است:

---

^۱ reconfiguration

شکل ۱- حوزه‌های مثالی پژوهش درباره زندگی روزمره

«سرمایه اجتماعی» بر ارتباطات و تعاملات اجتماعی ارزشمند دلالت دارد. از طریق شبکه‌های

اجتماعی به منابع اقتصادی و اجتماعی دسترسی می‌یابیم و به همین ترتیب برای دیگران منابع تهیه می‌کنیم. فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی توان سازمان‌دهی مجدد به تعاملات اجتماعی را دارند. پژوهش درباره سرمایه اجتماعی راه‌های تولید، انباشت و به کارگیری منابع اجتماعی را نشان می‌دهد و فهم شیوه‌های واقعی و احتمالی تأثیر فن‌آوری‌های نوین بر ایجاد و به کارگیری سرمایه اجتماعی را فراهم می‌سازد.

«اطلاعات پزشکی و زیستی» در سال‌های آتی تأثیری اساسی بر زندگی روزمره خواهند داشت.

بدن انسان، منبع اطلاعات روزافزونی شده است. فن‌آوری و بدن به روش‌های جدیدی با هم تلفیق خواهند شد. تغییرات جمعیتی نشان از آن دارد که قدرت خرید جهانی بیشتری صرف فن‌آوری‌ها و خدمات مربوط به سلامت خواهد گردید.

«روانشناسی و نسل آتی و رایانه» در مفهوم کلی آن یکی از مهم‌ترین وجوه فن‌آوری در آینده خواهند بود. فن‌آوری را همیشه در مقام عملکرد آن و محصولات «بهتر» دیده‌اند. این تفسیر کارکردگرایانه از فن‌آوری صلاحیت خود را از دست می‌دهد. فن‌آوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی با ذهن انسان ارتباطی ماهیتی دارند.

ساختارهای جامعه در اثر دادوستدهای همیشگی میان امر عمومی و امر خصوصی تعیین می‌شود. در جهان مجازی این ساختارها دوباره بنا می‌شوند و «یک فضای اجتماعی جدید» ظاهر می‌شود. در سال‌های آتی نظام‌های اطلاعاتی جزئیات بیشتری از زندگی روزمره ما را ثبت خواهند کرد و در عین ایجاد فرصت‌های بی‌بدیل برای شفافیت، حوزه خصوصی را با تهدید مواجه خواهند ساخت.

اگر در سال‌های آتی «تغییر جمعیتی» یکی از نیروهای محرک استفاده از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی است، «خانواده» به عنوان نهاد کلیدی حیات اجتماعی نیز چنین نقشی را بر عهده خواهد گرفت. خانواده نهاد اصلی حامی منطق و نظام سرمایه‌داری است. «اقتصادی شدن» مناسبات خانوادگی به نابودی نظام سرمایه‌داری خواهد انجامید. زندگی خانوادگی در اثر فن‌آوری دستخوش تغییر شده است. کار و آموزش اجزای جدایی‌ناپذیر زندگی خانوادگی شده‌اند. چه در حوزه اجتماعی و چه اقتصادی فهم بهتر راه‌های ورود و اثرگذاری فن‌آوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی در زندگی خانوادگی می‌تواند یکی از محورهای پژوهشی آینده باشد. مجموعه‌ای از موضوعات پژوهشی زندگی روزمره در فهرست زیر آمده است:

۱- تعامل اجتماعی

- استفاده از زمان و مکان
- انباشت سرمایه اجتماعی
- سالخوردگی و پویایی شبکه‌های اجتماعی

- صورت‌های جدید معلولیت

۲- سبک‌های زندگی

- راهبردهایی برای ساخت هویت

- تغییرات فرهنگی و ارزشی

۳- خانواده

- خانواده جدید

- فن‌آوری‌ها در خانه

- رشد توانایی‌های شناختی در خردسالی

۴- کار

- ویژگی‌ها و الزامات کار دانایی

- فرصت‌های شغلی در جامعه دانایی

۵- بدن و ذهن

- بدن اطلاعاتی

- روان‌شناسی استفاده از فن‌آوری

۶- تحرک اجتماعی

- جنسیت در جامعه دانایی

- راهبردهای موفقیت در تحصیل اطلاعات

- اقتصاد فرصت‌ها

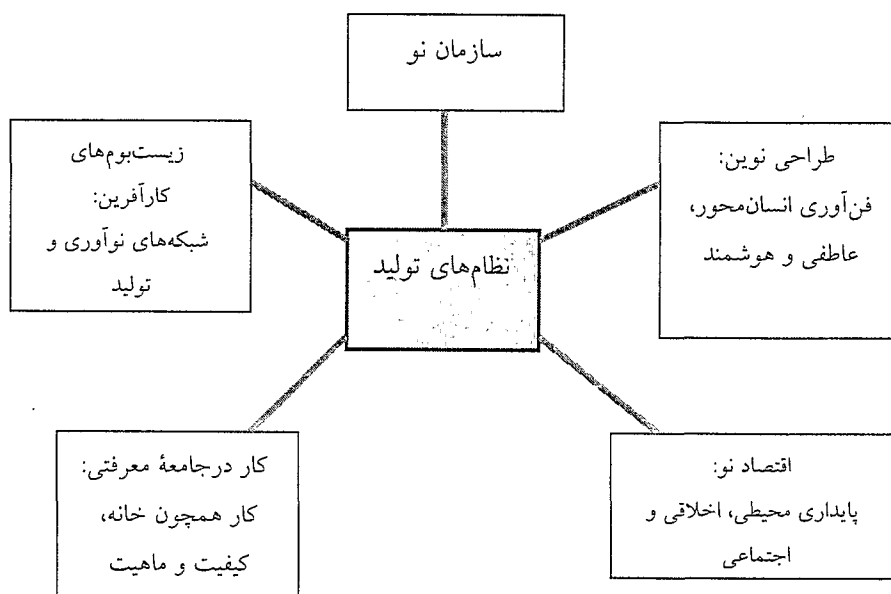
- زندگی در جامعه دانایی

۱-۴-۲- نظام‌های تولید

شکل ۲ شمایی از ابعاد مختلف نظام‌های تولید را در جامعه دانایی چنان که تومی ترسیم کرده است نشان می‌دهد.

زیست‌بوم‌های کارآفرین: مطالعات منطقه‌ای و تاریخی پیرامون نوآوری و ایجاد تشکیلات شغلی نشان می‌دهد که کارآیی شرکت‌های تجاری، به زیست‌بوم پیچیده‌ای از شرکت‌ها و نهادها وابسته است.

شکل ۲ - حوزه‌های مثالی پژوهش درباره نظام‌های تولید

شرکت‌های تجاری جدید در بستر شرکت‌های موجود پدید می‌آیند و شبکه‌های دانش، نقش مهمی در این فرآیند بر عهده دارند. مطالعه چه‌گونگی رشد این زیست‌بوم‌ها، با پژوهش‌های سنتی که به تغییرات صنعتی می‌پردازند بیشتر بر اساس داده‌های آماری و انتزاعی از جنبه‌های خاص بوم‌شناختی استوار است تفاوت دارد. اگر در پی فهم خوشه‌بندی‌های محلی فعالیت‌های تجاری، ایجاد فرصت‌های شغلی و توسعه اقتصادی باشیم، باید به بررسی زیست‌بوم‌های کارآفرین پردازیم. در جامعه شبکه‌ای، زیست‌بوم‌های کارآفرین می‌توانند نسبت به مکان جغرافیایی استقلال یابند.

کار در جامعه معرفتی: فن‌آوری‌های جدید اطلاعاتی، ارتباطی و رایانه‌ای، سازمان و محتوای کار را به صورت ریشه‌ای دگرگون می‌سازند. حداقل برای برخی از اعضای جامعه مسیر شغلی موزاییکی است که کار تولیدی، آموزش و رشد توانایی را در کنار یکدیگر نشانده است. تحرک جغرافیایی کارگران افزایش می‌یابد، محل کار تبدیل به «فضای سوم»، جایی برای تشکیل هویت و گاه «خانه» می‌شود. از آن جا که بسیاری از نهادهای اجتماعی بر اساس الگوهای «سنتی» کار شکل گرفته‌اند، صورت‌های جدید کار، تأثیرات پیچیده‌ای بر جامعه خواهند گذاشت. از طریق مطالعات تطبیقی می‌توان روابط میان نهادهای اجتماعی، کار و استفاده از فن‌آوری را کشف کرد و امکان توصیف، تبیین و تحلیل تحولات کار در سطوح منطقه‌ای و جهانی را پدید آورد.

طراحی نوین: طراحی فن‌آوری همیشه به عنوان مسأله‌ای فنی و مهندسی شناخته شده است اما با اهمیت یافتن روزافزون فن‌آوری‌های اطلاعاتی، ارتباطی و رایانه‌ای در زندگی روزمره، مشخص می‌شود که مهندسی باکفایت و خوب، باید مبتنی بر دانش‌هایی افزون بر اصول علمی، فنی و اقتصادی باشد. در سال‌های آتی به سوی مفهومی از «مهندسی» حرکت می‌کنیم که ابعاد شناختی طرح و مهندسی محیط کار را در بافت کنش‌های اجتماعی و تعاملات اجتماعی می‌بیند و استفاده از فن‌آوری را از منظر فعالیت اجتماعی - شناختی انسانی مورد مطالعه قرار می‌دهد.

اقتصاد نو: مدل‌های کنونی رشد اقتصادی مبتنی بر ایده، می‌تواند اطلاعات را به عنوان یکی از عوامل اصلی در نظریه اقتصادی بنشانند. البته یکی از مشکلات اساسی بسیاری از نظریه‌ها آن است که دانش و اطلاعات، باعث تغییر در برداشت‌ها و نظام‌های ارزشی زیربنای رفتار اقتصادی می‌شود. اقتصاد به معنای کالاها، خدمات یا تولید جمعی، می‌تواند صورت‌های سازمانی متفاوت و در نتیجه دلالت‌ها و الزامات زیست‌محیطی و اجتماعی متفاوتی بیابد. پیوند میان دانش، نظام‌های ارزشی، تولید اقتصادی و تغییرات اجتماعی پرسش‌های مهمی را برای پژوهش ایجاد می‌کند.

سازمان نو: با وابستگی روزافزون موفقیت تجاری به نوآوری و دانشف صورت‌های سستی سازمان‌دهی واحدهای تجاری تغییر می‌کنند و ضرورت ایجاد شبکه‌های غیررسمی میان و درون سازمان‌ها مورد توجه گسترده قرار می‌گیرد. این امر، نظریه‌ها و کنش‌های جدیدی را برای «مدیریت دانش» سبب می‌شود. به این ترتیب ایجاد نظریه‌ای برای تبیین سازمان‌های دانش‌محور ضرورت خواهد داشت.

در آینده، مدیریت سازمان‌های عمومی و خصوصی نیاز به فهم مناسبی از ابعاد اخلاقی فعالیت‌های اقتصادی و سازمانی خواهند داشت. در جامعه شبکه‌ای شرکت‌های تجاری سهامداران جدیدی خواهند داشت و مدیران تجاری باید با نظام‌های ارزشی متفاوت و دیگری آشنا شوند. امروزه، گرچه اخلاق در حاشیه است اما می‌توان شاهد بود که برای مثال جنبش‌های ضدجهانی شدن، در همه صورت‌ها و قالب‌هایی که به خود گرفته‌اند مبتنی بر ارزش‌ها و نظریه‌های متعارض اخلاقی هستند. در زیر فهرستی از موضوعات پژوهشی که در جامعه دانایی درباره نظام‌های تولید می‌توانند پدید آیند ارائه می‌شود:

۱- شبکه‌های نوآوری و تولید

- زیست‌بوم‌های کارآفرین

- توسعه منطقه‌ای

- شبکه‌های جهانی تولید دانش

- نوآوری و مالکیت فکری

۲- محصولات و طراحی‌های انسان‌محور

- نظام‌های ترمیم‌پذیر

- هوش فراگیر و محاط

- طراحی برای تعامل اجتماعی

- فن‌آوری‌های حساس به عواطف و بسترها

۳- سازمان دانش محور

- سازمان دهی برای نوآوری

- راهبرد تجاری مبتنی بر دانش

- سازماندهی شبکه

۴- پایداری محیطی، اجتماعی و شناختی

- اخلاق در اقتصاد شبکه‌ای

- سلامت، کار زیستی و نوسازی

- فضای ارتباطی منعطف، ماده‌زایی

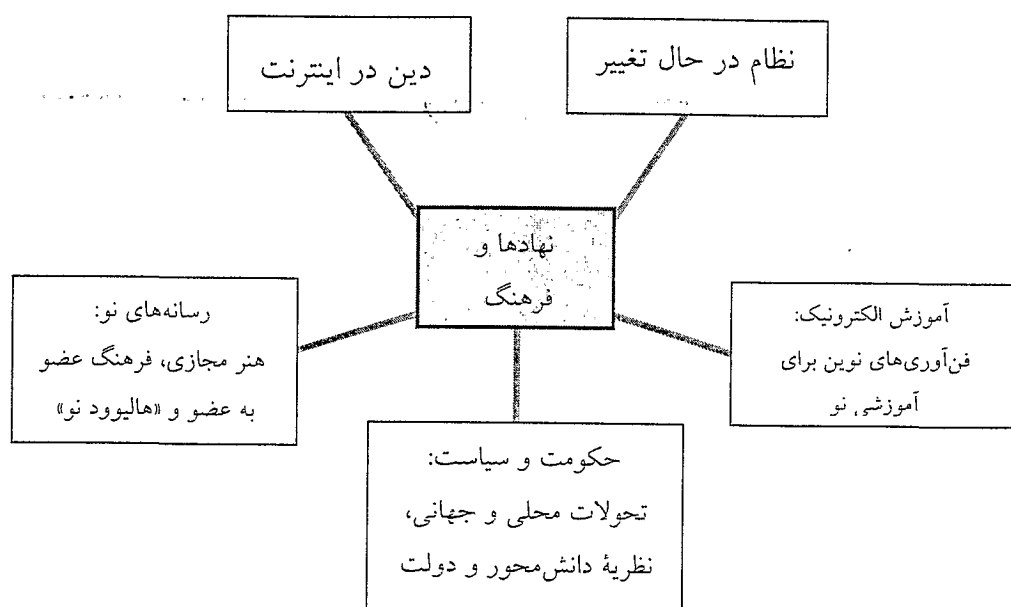
۳-۴-۱- نهادها و فرهنگ

نظام‌های شکل‌دهی به افکار عمومی نقش مهمی به عهده دارند. مطبوعات، روزنامه‌ها، رادیو و تلویزیون درک شهروندان نسبت به مسایل و گزینه‌های سیاسی را تغییر داده‌اند. اینترنت به عنوان رسانه‌ای که ماهیت تعاملی دارد، می‌تواند آن فرآیندهای اجتماعی منتهی به تشکیل افکار عمومی را تغییر دهد و از این طریق بنیاد نهادهای سیاسی را دگرگون سازد. در عین حال جهانی شدن روزافزون و ماهیت جهانی اینترنت، نهادها و رویکردهای جدیدی را برای حاکمیت جهانی می‌طلبد. فن‌آوری‌های اطلاعاتی، ارتباطی و رایانه‌ای، مردم‌سالاری را در سطح منطقه‌ای و جهانی دستخوش تغییر می‌سازند و در عین حال فرایندهای سیاست‌گذاری جدیدی را هم ممکن می‌سازند. برای مدیریت و حل مسایل در و تعارضات سیاسی، منطقه‌ای و قومی، رویکردهای جدیدی پدید آمده است. تومی ابعاد مختلف نهادهای فرهنگی در جامعه اطلاعاتی را به صورتی که در شکل ۳ نشان داده شده ترسیم کرده است.

حکومت و سیاست: برای فهم تغییراتی که نهادهای سیاسی پشت سر می‌گذارند و فهم تغییرات لازم در بنیادهای سیاسی باید دست به پژوهش‌های تطبیقی زد. برای مثال باید فهمید فرآیندهای

سیاست‌گذاری محلی چه نسبتی با فرآیندهای جهانی دارد و در هر منطقه فن‌آوری چه نقشی بر عهده دارد. امروزه هنوز یک «نظریه دانش‌محور برای حکومت» در اختیار نداریم. دولت الکترونی به خدمات الکترونی و رایانه‌ای کردن فرآیندها محدود نمی‌شود. حوزه‌های عمومی نیز پیکربندی‌ها و نیروهای جدیدی یافته‌اند.

شکل ۳- ابعاد مختلف فرهنگ و نهادهای فرهنگی در جامعه دانایی

آموزش الکترونیک: اینترنت فرایند تشکیل افکار عمومی را نیز متحول کرده و در سطحی ریشه‌ای‌تر، فرآیندهای تشکیل معناها را در سطوح فردی و اجتماعی دستخوش تغییر ساخته است. مردم فقط برای کسب «اطلاعات» از فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی استفاده نمی‌کنند. معنای و هویت‌های بسیاری در اثر استفاده از رسانه‌های خلق می‌شوند. برای مثال، گاه مردم به تماشای تلوزیون می‌نشینند تا بتوانند در بحث‌های اجتماعی پیرامون آخرین قسمت سریال‌ها مشارکت کنند؛ یا روزنامه می‌خوانند تا بتوانند نظر خود را راجع به اخبار بیان دارند. مردم برای لذت بردن از موسیقی نوار نمی‌خرند، آن‌ها

می‌خواهند عضو اجتماعات خاص و خرده‌فرهنگ‌ها شوند. بنابراین، سازوکارهای جدید اجتماعات فرامکانی یکی از حوزه‌های مهم پژوهش‌های نظری و میدانی را تشکیل می‌دهند.

رسانه‌های نو و هنر مجازی: با تغییر بنیادین در صورت‌های «تولید و توزیع محتوا» صورت‌های سنتی تولید فرهنگی متحول می‌شوند. در صنعت فیلم، الگو بر اساس تولید با هزینه‌های بالا و وابستگی و توزیع از طریق کانال‌های محدود بود. در «هالیوود نو» تولید و توزیع ارزان است. اینترنت در حال تبدیلی به شبکه‌ی وابستگی و توزیعی عضو به عضو است؛ جایی که مردم می‌توانند هویت‌های خود را بسازند و عقاید خود را در صورت‌های جدیدی بیان کنند. به طور کلی اینترنت از حد شبکه‌ای رایانه‌ای یا کانال دادوستدهای اقتصادی فراتر رفته و به بخش یکپارچه‌ای از فرهنگ تبدیل شده است. بنابراین، مطالعه‌ی ابعاد فرهنگی اینترنت اهمیت روزافزون می‌یابد. همچنین «هنر مجازی» یکی از حوزه‌های جذاب پژوهشی است. برنامه‌های پژوهشی پیرامون هنر مجازی، فرصت‌های به دست آمده توسط فن‌آوری‌های نوین را با فرآیندهای اجتماعی تولید معنا ترکیب می‌کنند و می‌توانند حاشیه‌های مهمی از متن زندگی ما را کشف کنند. در این معنا هنر یکی از صورت‌های نوسازی اجتماعی است و حوزه‌ی پژوهشی مهمی به شمار می‌آید.

دین در اینترنت: همان‌طور که کاستلز خاطرنشان ساخته است، در جامعه‌ی شبکه‌ای نقش ادیان بیش از برآوردهای امروزی ما خواهد بود. مطالعات تطبیقی ادیان و استفاده‌های آن‌ها از اینترنت می‌تواند به فهم استفاده از اینترنت در آینده کمک کند.

نظام در حال تغییر علم و آموزش: استفاده‌ی روزافزون از فن‌آوری برای تأمین آموزش، فهم دقیق‌تری از ماهیت آموزش می‌طلبد. نظام‌های آموزشی با تحولات سریعی مواجه خواهند شد. برای مثال، سفارشات توده‌ای و عرضه‌ی اینترنتی خدمات، وجه رقابتی و ساختار مالی آموزش‌های رایگان را تغییر خواهند داد و می‌توانند بسیاری از بنیادهای آموزش سنتی را تضعیف کنند. از سوی دیگر برخی

مارک‌های آموزشی جهانی با استفاده از رسانه‌های تعاملی خواهند توانست بسته‌های طراحی شده آموزشی خود را برای مشتریان توانمند پرداخت هزینه‌های آموزش ارسال دارند. از آن جا که نظام آموزشی یکی از نهادهای اصلی جامعه دانایی است، این تحولات و دلالت‌های آتی آن بای مورد مطالعه و پژوهش قرار گیرند. همچنین نظام علم دستخوش تحولات عمده‌ای شده است. نشر الکترونیکی، نهادهای اجتماعی مرتبط با نظام تولید علم را به صورتی بنیادی متحول ساخته است. امکان گسترده دسترسی به دانش علمی، توافق بر سر سرفصل‌های رشته‌های علمی را دشوار ساخته است. گرچه نشریات علمی مرسوم در سال‌های آتی بسیار از نقش‌های خود را در تولید اعتبار علمی حفظ خواهند کرد، به ویژه در علوم فنی، نشر الکترونیک توانسته است اعتبارات علمی قابل توجهی را تولید کند. می‌توان چنین پیشبینی کرد که با رفع برخی مسایل فنی بر راه نشر الکترونیک، همچون شناسایی هویت اسناد و تضمین بازیافت آن‌ها، استفاده از رسانه‌های الکترونیک شدت خواهند یافت. از آن جا که تولید علمی دانش، یکی از فرایندهای اصلی جامعه دانایی است، فهم چه‌گونگی ایجاد تغییر در نهاد علم، و نقش فن‌آوری در این میان، اهمیتی خاص دارند. برای مثال باید معلوم شود که آیا نظام مدیریتی اعتبارات علمی با «شکاف نسلی» مواجه خواهد بود یا خیر؟

به این ترتیب فهرست موضوعات پژوهشی پیرامون «نهادهای و فرهنگ» در جامعه اطلاعاتی را

می‌توان از قرار زیر دانست:

۱- سیاست‌گذاری و مدیریت

- الگوهای نوین مدیریت بحران

- قانون‌گذاری در جامعه دانایی

- تحولات فنی و قانون

- دولت دانش‌محور

- حریم خصوصی، مراقبت و محل نظارت

- حوزه عمومی در جامعه دانایی

- آمار: سنجش جامعه دانایی

۲- تولید و توزیع فرهنگی

- «هالیوود نو»

- نظام‌های عضو به عضو

- هنر مجازی

- اینترنت و رسانه‌های سیار

- سیاست کتابخانه‌های الکترونیک

۳- نهادهای آموزشی و تحقیقاتی

- جهانی شدن آموزش

- الگوهای آموزشی برای آموزش از طریق فن‌آوری

- انتشار الکترونیک: اعتبار علمی و کنترل کمیت

۴- جنبش‌های اجتماعی و ادیان

- دین در اینترنت

۵-۱- نقد و بررسی

کار تومی در مجموع واجد بینش‌هایی آموزنده و ایده‌بخش درباره موضوعات پژوهشی واجد اهمیت در حوزه جامعه دانایی، و به خصوص از آن جا که جزء معدود پژوهش‌های انجام شده در این باره است، قابل توجه و حائز اهمیت است. با این حال، کار وی خالی از حرف و حدیث نیست. در ادامه برخی از نقدهایی که به نظر می‌رسد می‌توان بر کار تومی وارد کرد مطرح می‌شود.

۱- چنان که تومی خود نیز توضیح داده است، کار او بر جنبه‌های اجتماعی جامعه دانایی تمرکز دارد و سایر ابعاد این موضوع و مسایل دیگری که برمی‌انگیزد و می‌تواند مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد را کنار گذاشته است. این البته به خودی خود نقص محسوب نمی‌شود اما در استفاده‌ای که از کار تومی در تحقیق حاضر خواهد شد باید در نظر گرفته شود.

۲- کار تومی چنان که دیدیم چهار بخش دارد. در بخش اول معنا و مفهوم جامعه دانایی و ابعاد آن مختصراً شرح داده می‌شود تا بدانیم با چه موضوعی طرف هستیم و درباره چه چیزی صحبت می‌کنیم. خود تومی البته در این بخش مسأله «ابعاد» جامعه دانایی را مطرح نکرده و آن چه با این عنوان در این گزارش آمده، خلاصه مطالبی است که از خلال مباحث وی دریافت می‌شود. در بخش دوم کار خود، تومی فهرستی از مجموعه موضوعات پژوهشی را که پیش از این درباره جامعه دانایی در مراکز تحقیقاتی مهم کشورهای مختلف جهان، و به طور خاص اروپا و آمریکا انجام شده ارائه کرده است. انتظار می‌رفت تومی درباره موضوعات تحقیقاتی‌ای که فهرست‌شان را آورده توضیحات کافی ارائه کند. در نبود چنین توضیحاتی، صرف فهرست کارهای پژوهشی انجام شده برای خواننده چندان معنادار نیست. معلوم نمی‌شود که اهمیت هر یک از موضوعات فهرست، برای بحث جامعه دانایی چه بوده و در این بحث چه جایگاهی می‌یابند. به‌ویژه لازم بود تومی فلسفه دسته‌بندی‌های مختلفی را که مراکز پژوهشی مختلف درباره موضوعات مرتبط با جامعه دانایی ارائه داده‌اند، و رویکرد نظری پشت هر دسته‌بندی را تشریح و نقد کند و از آن‌ها در کار خود بهره بگیرد و کار خود را بر نقد و تحلیل این دسته‌بندی‌ها مبتنی سازد. در صورت فعلی، این فهرست بیشتر توصیفی است. نه جایگاه تک‌تک موضوعات آن در جامعه اطلاعاتی چندان روشن است و نه جایگاه کل فهرست در کلیت کار تومی به نحوی که بدون ارائه این فهرست نیز چیزی از کار کم نمی‌شد.

۳- در بخش سوم، تومی به طور خاص چهار حوزه مطالعاتی را مطرح کرده است که به نظر او ابعاد اجتماعی جامعه دانایی در آنها بارزترند. این چهار حوزه چنین نام گذاری شده اند: «شبکه همچون ارتباط»، «قانون گذاری و حقوق»، «اجتماعات مجازی، مکان و حرکت» و «اخلاق». هر یک از این ابعاد جداگانه مطرح شده و مورد بحث قرار گرفته اند؛ اما درباره خود این تقسیم بندی چهارگانه توضیحی داده نشده است. مبنای این دسته بندی چیست؟ به طور کلی یک دسته بندی یا کاملاً ذهنی و نظری است، یا مبتنی بر مشاهدات تجربی است و از مقوله بندی و کنار هم گذاردن موارد متعددی که در جهان بیرونی مشاهده شده حاصل شده است. تومی نه درباره مبنای نظری این دسته بندی توضیحی داده و نه آن را بر مشاهدات بیرونی مبتنی ساخته است. آن چه از کتاب برمی آید آن است که این دسته بندی، حاصل درک عمومی خود تومی است نه نتیجه مطالعات و تحقیقات منظم.

۴- بخش چهارم کتاب تومی، بخش اصلی است که کار، در آن نهایی می شود و هدف تحقیق برآورده می گردد. هدف از تحقیق، شناسایی حوزه های پژوهشی مرتبط با جامعه دانایی بوده است. در نهایت تومی موضوعات مهم پژوهشی مرتبط با جامعه دانایی را در بعد اجتماعی در سه حوزه دسته بندی کرده است: «زندگی روزمره»، «نظام ها و تولید» و «نهادهای فرهنگی». اولین پرسشی که در این باره مطرح می شود آن است که این سه حوزه با چهار حوزه ای که در بخش قبل مطرح شده بود چه ارتباطی دارند. اگر حوزه های پژوهشی اصلی درباره بعد اجتماعی جامعه دانایی اینهاست، آنهایی که در بخش سوم مطرح شده اند چه هستند. ارتباط میان بخش سوم و چهارم معلوم نیست. همین مسأله درباره ارتباط میان بخش دوم با دو بخش بعدی نیز مطرح است. به طور کلی، بخش چهارم که پاسخ پرسش اصلی تحقیق است، نتیجه یا ادامه منطقی بخش های قبل نیست و می تواند به عنوان یک کار مستقل مطرح شود. به این ترتیب بخش های مختلف کتاب را می توان مقالاتی جداگانه درباره جامعه دانایی دانست نه یک کلیت منسجم که در ارتباطی منطقی با یکدیگر کار را به سمت هدف نهایی تحقیق هدایت کنند.

۵- تومی روش تحقیق خود را به طور صریح و روشن توضیح نداده است. از خلال گفته‌های او در برخی از فصول کتاب برمی‌آید که حداقل بخشی از روش کار او مبتنی بر مصاحبه و گفتگو بوده است. اما این مصاحبه‌ها با چه کسانی انجام شده و این افراد چه گونه انتخاب شده‌اند؟ چه پرسش‌هایی در مصاحبه‌ها مطرح شده است؟ این پرسش‌ها چه گونه و بر اساس چه رویکرد نظری طراحی شده‌اند؟ روش تدوین مطالب به دست آمده از مصاحبه‌ها چه بوده است؟ غیر از مصاحبه از چه روش‌های دیگری استفاده شده است؟ گرچه بصیرت‌های راهگشا و هوشمندانه‌ای در مباحث مطرح شده در کتاب موجود است اما ابهام در روش تحقیق و بی‌پاسخ ماندن پرسش‌هایی از این قبیل، اعتبار بحث‌های تومی را در بخش سوم و به ویژه بخش چهارم، در حد نظرات شخصی وی فرومی‌کاهد و آن را از حد یک کار پژوهشی آکادمیک پایین می‌آورد.

مقدمه

گزارش حاضر مروری است بر مهم‌ترین تحقیقات و مطالعات انجام شده درباره «جامعه اطلاعاتی» در ایران در جهت پاسخ‌گویی به این پرسش که محورهای اصلی پژوهش درباره جامعه اطلاعاتی کدام است؟ در سال‌های اخیر، دو همایش مهم درباره جامعه اطلاعاتی در ایران برگزار شده است. با این پیش‌فرض که نتایج مهم‌ترین مطالعات و تحقیقاتی که درباره جامعه اطلاعاتی در ایران انجام شده است به این همایش‌ها راه یافته‌اند، مقالات ارائه شده در آن‌ها محور اصلی این گزارش خواهد بود؛ گرچه از برخی از سایر کارهای انجام شده در این حوزه نیز مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

اولین همایش، با عنوان «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» در آذر ماه ۱۳۸۱ در تهران برگزار شد. برگزار کنندگان، ضرورت برگزاری این همایش را لزوم «تدارک برنامه پژوهشی جامع آینده‌نگری ارتباطی ایران و کمک به آمادگی دولت برای شرکت در "کنفرانس عالی" سران کشورهای جهان درباره جامعه اطلاعاتی"، که در دسامبر ۲۰۰۳ (آذر ماه ۱۳۸۲) از سوی سازمان ملل متحد در ژنو تشکیل می‌شود» اعلام کردند (معمدنژاد، ک.، ۱۳۸۱ب). کنفرانس ژنو اولین و وسیع‌ترین گردهمایی‌ای بود که تا آن زمان در سطح جهان درباره مسایل مربوط به اطلاعات و ارتباطات برگزار شده بود (معمدنژاد، ک.، ۱۳۸۱آ). بر اساس آن چه که در کتابچه خلاصه مقالات همایش مذکور آمده است (مرکز پژوهش‌های ارتباطات، ۱۳۸۱)، ۳۴ مقاله در زمینه‌های مختلف مرتبط با جامعه اطلاعاتی به این همایش ارائه شده است که به عنوان بخشی از مهم‌ترین مطالعات انجام شده در زمینه جامعه اطلاعاتی در ایران، در این گزارش مرور می‌شود.

«دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی» همایش دیگری در زمینه جامعه اطلاعاتی بوده که در ایران برگزار شده است. این سمینار ادامه دهنده و مکمل نخستین اجلاسیه آن، که در شهریور ماه ۱۳۸۰ (سپتامبر ۲۰۰۱) در تهران تشکیل شد به شمار می‌آید. سمینار قبلی، به سبب آن که اولین گردهمایی‌های منطقه‌ای دنیا در جهت کمک به تدارک برگزاری «کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی» محسوب می‌شد از بازتاب بین‌المللی خاصی برخوردار گردید. اجلاسیه جدید این سمینار میان منطقه‌ای، تکمیل کننده برنامه‌های مورد نظر در «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» نیز به شمار می‌رود (معمدنژاد، ۱۳۸۲). برگزاری این همایش به لحاظ بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی، از اهمیت فراوانی برخوردار بوده است (معمدنژاد ک.، ۱۳۸۲). «نقش این سمینار در پیشبرد برنامه‌های پژوهشی تهیه و تدوین طرح جامع آینده‌نگری ارتباطی ایران در دهه‌های آینده و کمک فوری به تدارک سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های ارتباطی و اطلاعاتی مورد نظر در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی» که برگزار کنندگان سمینار دلیل اهمیت ملی آن دانسته‌اند (معمدنژاد ک.، ۱۳۸۲)، مواردی است که با اهداف تحقیق حاضر کاملاً هم‌راستا و هم‌سوست. به همین دلیل، بررسی و مرور مقالات ارائه شده در این سمینار، از منظر تحقیق حاضر لازم و ضروری است.

گزارش حاضر در دو بخش کلی تدوین شده است. بخش اول با عنوان «جامعه اطلاعاتی و مسایل آن»، به مرور مطالعاتی می‌پردازد که خود مفهوم جامعه اطلاعاتی، تعریف آن، ابعاد آن، و به طور کلی پرسش‌هایی که این مفهوم برمی‌انگیزد یا می‌توان درباره آن مطرح کرد را مورد بررسی قرار داده‌اند. در بخش دوم با عنوان «جامعه اطلاعاتی و سایر متغیرها»، مطالعات و تحقیقاتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند که به رابطه جامعه اطلاعاتی با متغیرهای دیگری همچون سیاست، اقتصاد، فرهنگ، آموزش و مانند این‌ها

پرداخته‌اند. بسیاری از پرسش‌هایی که در بخش اول، در جامعه اطلاعاتی مطرح می‌شود، در این بخش نیز می‌تواند در رابطه جامعه اطلاعاتی با متغیرهای دیگر مطرح گردد.

جامعه اطلاعاتی و مسایل آن

در این قسمت از گزارش، مفهوم جامعه اطلاعاتی و مسایل مرتبط با آن شامل معانی و تعاریف جامعه اطلاعاتی چنان که در تحقیقات و مطالعات انجام شده در ایران به کار رفته است، ابعادی که برای جامعه اطلاعاتی مطرح شده، راه‌ها و موانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی، پیامدهای مثبت و منفی‌ای که برای جامعه اطلاعاتی در تحقیقات مختلف ذکر شده، شیوه‌هایی که برای ارزیابی و سنجش وضعیت یک جامعه از لحاظ میزان اطلاعاتی بودن ارائه شده است، و در نهایت مطالعاتی که به ارزیابی تحقیقات انجام شده درباره جامعه اطلاعاتی پرداخته‌اند مرور می‌شود.

۲-۱-۱- مفهوم و تعاریف جامعه اطلاعاتی

در تحقیقات مختلف، تعاریف متفاوتی برای جامعه اطلاعاتی تلویحاً یا به صراحت ارائه شده و مفاهیم مختلفی به عنوان مترادف یا نزدیک به آن به کار رفته‌اند. قبل از هر چیز، تعاریف مفهوم جامعه اطلاعاتی و مفاهیمی که به عنوان هم‌معنا یا مجاور آن به کار رفته‌اند را مرور می‌کنیم.

۲-۱-۱-۲- معنا و مفهوم جامعه اطلاعاتی

تعاریف و معانی مختلفی که در تحقیقات مختلف در ایران برای جامعه اطلاعاتی ارائه شده است را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد:

- ۱- تعاریف با محوریت ارتباطات و اطلاع‌رسانی: در نظر برگزار کنندگان «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، مفهوم جامعه اطلاعاتی، با «ارتباطات»، «اطلاع‌رسانی» و

به خصوص «ارتباطات رایانه‌ای» پیوندی تنگاتنگ دارد چنان که درباره هدف از برگزاری همایش چنین اعلام شده است:

هدف این همایش در سطح ملی، بررسی و ارزیابی توانایی‌ها و آمادگی‌های ایران برای هماهنگی با روند پرشتاب رایانه‌ای‌سازی کشورها و حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی و تهیه مقدمات ضروری برای پژوهشگری، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی بلندمدت راجع به کاربرد ارتباطات و اطلاعات در زمینه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور است.

معمدنژاد، ک.، ۱۳۸۱ ب

چنان که در این جملات دیده می‌شود، مهم‌ترین عامل در «حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی»، «هماهنگی با روند پرشتاب رایانه‌ای‌سازی» دانسته شده است. برگزارکنندگان، همچنین درباره هدف همایش در سطح بین‌المللی اعلام می‌دارند:

در سطح بین‌المللی، هدف این همایش، کمک به هماهنگی و همکاری مطلوب ایران با گرایش اخیر جامعه جهانی در جهت نیل به دیدگاه‌ها و خط مشی‌های مشترک تمام کشورها درباره «جامعه اطلاعاتی» و چه‌گونه‌ی کاربرد فن‌آوری‌های نوین اطلاعات و ارتباطات در راه توسعه ملی، مقابله با فاصله عمیق سطح توسعه ارتباطی و اطلاعاتی کشورهای پیشرفته و کشورهای فقیر و به ویژه کاهش «شکاف دیجیتال» موجود بین این کشورها و نیز در داخل تمام کشورهاست.

معمدنژاد، ک.، ۱۳۸۱ ب

در این جملات نیز «جامعه اطلاعاتی» تلویحاً جامعه‌ای دانسته شده است که در آن فن‌آوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی نقش عمده‌ای در راه توسعه ملی ایفا کنند.

۲- تعاریف با محوریت دانش و اطلاعات: در برخی از تعاریف، نه «ابزارهای» ارتباطی و اطلاع‌رسانی که خود «دانش و اطلاعات»، مبنای جامعه اطلاعاتی دانسته شده است. در تعریفی که در

یکی از مقالات ارائه شده در «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی» به کار رفته آمده است:

جامعه اطلاعاتی یا جامعه مبتنی بر اطلاعات جامعه‌ای است که در آن تمامی وجوه تعاملات انسانی اعم از سیاسی، اجتماعی، اداری، حقوقی، دیپلماتیک، فرهنگی، اقتصادی در سطوح تحلیل متفاوت فروملی، ملی و فراملی بر پایه دانش و با تکیه بر اطلاعات انجام می‌شود.

حسینی مقدم، منتظر و حاجی میرعرب، ۱۳۸۲

۳- جامعه اطلاعاتی به عنوان یک ساختار اجتماعی: برخی از تعاریف، جامعه اطلاعاتی را نه بر مبنای گسترش وسیع وسایل ارتباطی و اطلاع‌رسانی تعریف می‌کنند و نه بر اساس محوریت دانش و اطلاعات؛ بلکه جامعه اطلاعاتی را یک «ساختار اجتماعی» ویژه می‌دانند:

جامعه اطلاعاتی در تحلیل نهایی جامعه‌ای نیست که صرفاً از فن‌آوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی استفاده می‌کند، بلکه ساختار اجتماعی ویژه‌ای است که با ظهور انگاره اطلاعاتی ارتباط دارد ولی توسط آن تعیین نمی‌شود. از این رو در این جامعه، اطلاعات که توسط رسانه‌های نوین منتشر می‌شود، محوریت دارد و دنیای جدیدی را رقم می‌زند که زندگی بدون... آن تقریباً ناممکن می‌شود.

بهرام‌پور، ۱۳۸۲

چنان که دیده می‌شود تعاریف ارائه شده از جامعه اطلاعاتی، از رویکردی فنی و سخت‌افزاری به سمت رویکردی اجتماعی و نرم‌افزاری حرکت کرده‌اند. با توجه به تعدد و گوناگونی تعاریف ارائه شده از جامعه اطلاعاتی به نظر می‌رسد که بررسی این تعاریف، خود می‌تواند موضوع پژوهشی مستقل باشد. برخی از اصلی‌ترین پرسش‌های چنین پژوهشی می‌تواند از این قرار باشد: از مفهوم «جامعه اطلاعاتی» چه تعاریفی ارائه شده است؟ هر یک از این تعاریف مبتنی بر چه پیشفرض‌های اساسی هستند؟ هر کدام چه کارکردها و مزایایی دارند؟ هر کدام چه محدودیت‌ها و نواقصی دارند؟ در مجاورت مفهوم «جامعه

اطلاعاتی» چه مفاهیمی مطرح شده است؟ تفاوت مفهوم «جامعه اطلاعاتی» با مفاهیم مشابه و مجاور چیست؟ مفهوم «جامعه اطلاعاتی» را چه گونه نباید تعریف کرد؟ و...

۲-۱-۱-۲- مفاهیم نزدیک به مفهوم جامعه اطلاعاتی

گرچه چنان که از عنوان آن برمی آید، موضوع «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» و «سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی»، «جامعه اطلاعاتی» است، اما در بسیاری از مقالات ارائه شده به آن‌ها، به جای جامعه اطلاعاتی عناوین دیگری به کار رفته یا موضوعات دیگری مورد بحث قرار گرفته است. به این ترتیب این عناوین یا موضوعات را می‌توان مفاهیمی دانست که از نظر برگزار کنندگان همایش و نویسندگان مقالات، مترادف یا نزدیک به مفهوم جامعه اطلاعاتی محسوب می‌شوند. عناوین مذکور از این قرارند (مرکز پژوهش‌های ارتباطات، ۱۳۸۱):

جامعه دانش‌مدار: جامعه دانش‌مدار» نامی است که در یکی از مطالعات انجام شده، مترادف با «جامعه اطلاعاتی» به کار رفته است (رشیدی و قدیریان و اصیلی، ۱۳۸۱). در این مطالعه، تعریف صریحی برای این مفهوم ارائه نشده اما درباره آن گفته شده است:

[جامعه‌ای که در آن] تحول اشخاص، مراکز و مؤسسات کوچک و بزرگ... با هدف انباشت، مشارکت و کاربرد سریع دانش جهت اصلاح جنبه‌های فرهنگی، فن‌آوری ساختاری و فرایندی [صورت می‌پذیرد]. این امر با استفاده از دو عنصر به هم پیوسته یعنی فن‌آوری و اطلاعات، صورت می‌گیرد. فن‌آوری اطلاعات به دنبال ایجاد و تسهیل ارتباطات متقابل در یک جامعه و تبادل آن اطلاعات همراه با سایر منابع بین افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها است.

رشیدی و قدیریان و اصیلی، ۱۳۸۱

انقلاب اطلاعاتی: انقلاب اطلاعاتی وضعیتی دانسته شده که در آن «ترکیب رایانه شخصی و شبکه جهانی، چهره جدیدی از حیات را شکل داده است» (حسینی، ۱۳۸۱). این چهره جدید، وجوه متعددی دارد: امکان تماس بی واسطه تر شهروندان با نهادها و شخصیت‌های دخیل در تصمیم‌گیری‌های ملی؛ فرصت مشارکت مستقیم‌تر و بدون میانجی‌های فیلترکننده تقاضاهای مختلف؛ ممکن‌سازی دسترسی بی‌سابقه شهروندان به اطلاعات؛ رهاسازی شهروندان از نظارت دروازه‌بان‌های خبری و در نتیجه احساس حضور بی‌واسطه‌تر در عرصه عمومی؛ افزایش آگاهی‌ها و در نتیجه عقلایی‌تر شدن مشارکت از یک سو و افزایش قدرت شهروندان از سوی دیگر؛ امکان ارتباط میان شهروندان با هزینه کمتر؛ و سرانجام فراهم آوردن امکان ارتباط دو سویه به جای ارتباط یک سویه اغلب رسانه‌های مرسوم (حسینی، ۱۳۸۱).

انقلاب ارتباطات: در برخی از تحقیقات «پیشرفت خیره‌کننده فن‌آوری‌های جدید ارتباطی که سبب محو عامل محدودیت زمان و مکان در مراودات انسانی و ارتباطات در سراسر کره خاکی شده است» به عنوان «انقلاب ارتباطات» معرفی شده است. در این تحقیقات، انقلاب ارتباطات به عنوان یکی از عوامل «جهانی شدن» - که خود یکی از مفاهیم نزدیک به مفهوم جامعه اطلاعاتی است - مطرح شده است (کیا و سعیدی، ۱۳۸۱؛ مهدی‌زاده، ۱۳۸۱).

انقلاب دیجیتال: «دیجیتالی شدن فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات» که به دلیل «قابلیت‌های بسیار بالا، به ویژه از نظر سرعت، کیفیت و کارایی خارق‌العاده، خیلی زود فراگیر شده و باعث پیدایش روند پرشتاب دیجیتال کردن محیط زندگی انسان گردیده و اکنون به مهم‌ترین عامل توسعه کلیدی مفهوم در نظریه‌های اقتصادی نوین و توسعه پایدار تبدیل شده است» به عنوان «انقلاب دیجیتال» معرفی شده و ادعا شده که با این انقلاب، «انسان وارد عصر تازه‌ای از حیات خویش شده است؛ عصری که در آن بسیاری از مفاهیم و اندیشه‌ها و قواعد در همه حوزه‌ها، از جمله اقتصاد، سیاست و فرهنگ، باید از نو تعریف شوند» (خوارزمی، ۱۳۸۱).

جهانی سازی (جهانی شدن): این مفهوم نیز در برخی از پژوهش‌ها رابطه با انقلاب ارتباطات مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته است (کیا و سعیدی، ۱۳۸۱؛ رضوی‌زاده، ۱۳۸۱). برخی چه‌گونگی پیشبرد جامعه اطلاعاتی در کشورهای مختلف را در واقع، «چه‌گونگی تکوین پروژه جهانی سازی یا غربی سازی جهان» دانسته‌اند (فرقانی، ۱۳۸۲).

فن‌آوری اطلاعات: در بسیاری از تحقیقات، کاربرد «فن‌آوری اطلاعات» با حرکت به سمت «جامعه اطلاعاتی» یکسان یا دست‌کم هم‌راستا دانسته شده است (عمادی، ۱۳۸۱). در پژوهشی، پیشرفت «فن‌آوری اطلاعات» و انقلاب رایانه‌ای اینترنتی در چند سال اخیر موجب پدید آمدن تغییراتی گسترده در جنبه‌های مختلف زندگی، اعم از فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دانسته شده و پدیده‌ای قدرتمند به حساب آمده است که موجب فراهم آمدن فرصتی استثنایی برای جبران عقب‌ماندگی‌های عصر صنعت و جهشی اساسی در ورود به «عصر اطلاعات» برای کشورهای در حال توسعه، گشته است (شخم‌گر، ۱۳۸۱). در پژوهش دیگری، نقش فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات در توسعه ملی کشورها در بخش‌های مختلف مانند تجارت الکترونیک، آموزش از راه دور و دسترسی عمومی به دولت الکترونیک مورد توجه قرار گرفته است (زارعیان، ۱۳۸۱).

دولت (حکومت) الکترونیک: «دولت الکترونیک» که به نقل از انجمن مدیریت عمومی آمریکا (ASPA)، «ارائه اطلاعات و خدمات دولتی به شهروندان با استفاده از اینترنت» تعریف شده است (اسماعیل‌زاده و پورده‌زاد، ۱۳۸۱)، یکی از مفاهیمی است که در رابطه بسیار نزدیک با مفهوم «جامعه اطلاعاتی» در تحقیقات و مطالعات مختلف بسیار به کار رفته است (حیات، ۱۳۸۱). در تحقیق دیگری «دولت الکترونیک»، «دولتی هوشمند» تعریف شده «که می‌تواند فن‌آوری‌های جدید اطلاعاتی و ارتباطی را در جهت تقویت خدمات دولتی به اختیار درآورد» (سراج‌القوم و فهیمی، ۱۳۸۱).

دست‌اندرکاران «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، جزء اهداف همایش از «تهیه مقدمات ضروری برای پژوهشگری، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی بلند مدت راجع به کاربرد ارتباطات و اطلاعات در زمینه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور» سخن گفته‌اند و به این ترتیب توجه به جامعه اطلاعاتی را در چهار حوزه «اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی» مهم تلقی کرده‌اند (معمدنژاد، ک.، ۱۳۸۱ب). در عین حال، برگزار کنندگان همایش مذکور مباحث مطرح شده را به شش محور تقسیم کرده‌اند. این محورها که می‌توان آن‌ها را ابعاد جامعه اطلاعاتی از نظر برگزار کنندگان همایش دانست از قرار زیرند:

محور اول، آینده‌نگری ملی در عصر اطلاعات، جامعه اطلاعاتی و زمینه‌های توسعه ملی

محور دوم، جامعه اطلاعاتی و آموزش نوین

محور سوم، مسایل حقوقی بین‌المللی جامعه اطلاعاتی و مشارکت ایران در کنفرانس عالی سران

جهان درباره جامعه اطلاعاتی

محور چهارم، ارتباطات و اطلاعات الکترونی و نهادهای سیاسی و اداری

آینده

محور پنجم، جامعه اطلاعاتی، روابط بین‌المللی و گفت‌وگوی تمدن‌ها

محور ششم، ارتباطات اجتماعی و جامعه اطلاعاتی

بررسی این دسته‌بندی، اگر آن را اخذ شده از نظر برگزار کنندگان همایش درباره ابعاد جامعه

اطلاعاتی بدانیم، نشان می‌دهد که جامعه اطلاعاتی از نظر برگزار کنندگان شامل این ابعاد است: آموزش،

مسایل حقوقی، نهادهای سیاسی و اداری، روابط بین‌المللی و گفتگوی تمدن‌ها، و ارتباطات اجتماعی.

همچنین مباحث «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی» نیز به پنج محور تفکیک شده‌اند:

محور اول، ایران و اجلاس جهانی سران درباره جامعه اطلاعاتی

محور دوم، زیر ساخت‌ها و زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پیشبرد جامعه اطلاعاتی در

ایران

محور سوم، مسائل حقوقی فعالیت‌ها و خدمات جامعه اطلاعاتی

محور چهارم، آسیای مرکزی، مسائل همکاری‌های منطقه‌ای و میان منطقه‌ای برای انتقال به جامعه

اطلاعاتی

محور پنجم، جامعه اطلاعاتی و گوناگونی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها.

در محورهای مختلف این تقسیم‌بندی، موضوعات زیر به عنوان ابعاد مختلف جامعه اطلاعاتی

مطرح شده است: اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، حقوقی، روابط بین‌الملل و گوناگونی تمدن‌ها و

فرهنگ‌ها. ابعاد سیاسی و آموزش که در «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری

شمسی» مطرح شده بود در این سمینار در نظر گرفته نشده است. به علاوه در این سمینار، بعد اقتصادی

مطرح شده که جزء محورهای آن همایش نبود.

اما به نظر می‌رسد که این تقسیم‌بندی‌ها، چیزی به تقسیم‌بندی چهار مقوله‌ای «اقتصادی، سیاسی،

اجتماعی و فرهنگی» اضافه نمی‌کند. آموزش، ذیل بُعد فرهنگی قرار می‌گیرد. مسایل حقوقی و روابط

بین‌المللی و گفت‌وگوی تمدن‌ها ابعاد جزئی‌تری از بعد سیاسی محسوب می‌شوند؛ و ارتباطات اجتماعی

بخشی از بعد اجتماعی جامعه اطلاعاتی را شامل می‌شود.

۱-۲-۳- راه‌ها و موانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی

بسیاری از مطالعات جامعه اطلاعاتی، شیوه‌های دستیابی به چنین جامعه‌ای یا موانع موجود در

راه حرکت به سوی آن را در جامعه ایران مورد توجه و بررسی قرار داده‌اند:

۱-۲-۱- راه‌های رسیدن به جامعه اطلاعاتی

در رویکردی که مفهوم جامعه اطلاعاتی را با «توسعه ارتباطات و اطلاع‌رسانی» یکی می‌بیند،

حرکت در جهت رسیدن به جامعه اطلاعاتی نیز عبارت است از تلاش برای پیشرفت در زمینه‌های

ارتباطات و اطلاع‌رسانی. دست‌اندرکاران «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری

شمسی»، معتقدند که برای حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی:

شناخت بهتر ماهیت، وضعیت و ابعاد دگرگونی‌های فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات، در جهت توسعه

زیرساخت‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی و همچنین گسترش کمی و کیفی محتوای داده‌ها، برنامه‌ها و پیام‌های

مورد انتقال و استفاده از آن‌ها، به منظور پیشبرد برنامه‌های توسعه ملی و تقویت همکاری‌های منطقه‌ای و

بین‌المللی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

معمدنژاد ک.، ۱۳۸۱ ب

در یکی دیگر از مقالات ارائه شده به همایش مذکور (شخم‌گر، ۱۳۸۱)، «آموزش از طریق

مدارس» مهم‌ترین راه حصول به فن‌آوری اطلاعات دانسته شده، اما نویسنده، چنین آموزشی را کافی

ندانسته و بر نقش سازمان‌های غیردولتی در این راه تأکید کرده است. در مطالعه دیگری ابزارهای رسیدن

به جامعه اطلاعاتی چنان که در «دستورالعمل نحوه اجرای "سند ایران مقتدر در قرن بیست و یکم" در

قانون بودجه سال ۱۳۸۲ کل کشور» آمده است، مورد بررسی قرار گرفته. این دستورالعمل، ابزارهای

مذکور را چنین برشمرده است (شعبانی، ۱۳۸۲):

الف. ایجاد زیر ساختارهای اختصاصی نظیر اجرای شبکه‌های LAN، WAN

ب. تأمین نرم افزارهای عمومی مورد نیاز جهت خودکارسازی فعالیت های اداری دستگاه، بانک اطلاعاتی و MIS دستگاه .

ج. تأمین نرم افزارهای اختصاصی جهت خودکار سازی ارایه خدمات به مردم و راه اندازی و تجهیز پایگاه های اطلاع رسانی¹.

د. آموزش های مورد نیاز به کارکنان دستگاه در راستای ارایه خدمات با استفاده از فناوری ارتباطات و اطلاعات.

چنان که دیده می شود همه راه هایی که برای رسیدن به جامعه اطلاعاتی در تحقیقات فوق مورد توجه قرار گرفته اند، مبتنی بر رویکردی سخت افزاری و تکنولوژیک به جامعه اطلاعاتی هستند. این راه ها حتا در آن جا که بر اهمیت آموزش نیروی انسانی در راه رسیدن به جامعه اطلاعاتی تأکید می کنند نیز نگرشی تکنولوژیک و سخت افزارانه دارند و جامعه اطلاعاتی را صریحاً یا تلویحاً جامعه ای می دانند که در همه اجزای آن از ابزارهای اطلاع رسانی و ارتباطی جدید استفاده شود.

۲-۱-۳-۲- موانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی

در مطالعه ای که درباره موانع دستیابی به جامعه اطلاعات انجام شده است، چالش های موجود بر سر راه جامعه اطلاعاتی، موجب بروز تناقض های جدی در نظام برنامه ریزی کشور دانسته شده است. عمده ترین چالش های فراوری کشور، در زمینه جامعه اطلاعاتی، چنین برشمرده شده:

- ضعف نظام اداری و بوروکراتیک کشور به لحاظ نرم افزاری و سخت افزاری؛

- فقدان زیر ساخت های مناسب علمی، فنی و فن آورانه؛

- کمبود نیروی انسانی متخصص و ورزیده؛

---

1 - Website

- وجود نظرهاهای متناقض در بخش‌های گوناگون برنامه، به ویژه در بخش‌های فرهنگ و

فن‌آوری‌های ارتباطی؛

- برتری و تسلط دیدگاه‌های منفی نسبت به فن‌آوری‌های نوین ارتباطی، مانند اینترنت، ماهواره

و... در برنامه سوم» (آقاجانی، ۱۳۸۱).

این مطالعه چنان که دیده می‌شود رویکردی تکنولوژیک به جامعه اطلاعاتی دارد و در آن

فن‌آوری‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی محور جامعه اطلاعاتی دانسته شده است. بنابراین آن چه که به

عنوان چالش‌های رسیدن به جامعه اطلاعاتی نام برده شده نیز در واقع چالش‌هایی است که در راه نهادینه

شدن ابزارهای نوین ارتباطی وجود دارد.

در تحقیق دیگری، وضعیت ایران از منظر میزان توسعه‌یافتگی اطلاعاتی بر حسب این چهار معیار

سنجیده شده است (حسینی، ۱۳۸۲؛ به نقل از: شعبانی، ۱۳۸۲): ۱. قابلیت اتصال (شامل زیر ساخت‌های

فیزیکی فناوری اطلاعات و ارتباطات از قبیل پهنای باند اتصال به اینترنت، تعداد کمی رایانه‌های شخصی

و ضریب نفوذ تلفن ثابت و تلفن همراه)، ۲. دسترسی (شامل مشخصه‌های دسترسی نظیر تعداد کاربران

اینترنت، متوسط دریافت، و هزینه تماس)، ۳. کاربری (شامل محاسبه تبادل اطلاعات از طریق مخابرات

و مراکز تبادل اطلاعات اینترنتی) و ۴. آزادسازی (شامل انجام دگرگونی‌های ساختاری برای انطباق و

جذب فناوری اطلاعات و ارتباطات در بخش مخابرات و ارتباطات کشور). در تحقیق مذکور، فاصله

میان وضع مطلوب و وضع موجود جامعه ایران از منظر شاخص‌های مذکور نامناسب تشخیص داده شده

و همین امر، مهم‌ترین مانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی در ایران دانسته شده است (شعبانی، ۱۳۸۲). این

مطالعه نیز مبتنی بر رویکردی تکنولوژی‌مدارانه نسبت به جامعه اطلاعاتی است و ایجاد جامعه اطلاعاتی

را چیزی جز توسعه فن‌آوری‌های ارتباطی جدید نمی‌داند.

در مطالعه دیگری، «حکومت‌های اقتدارگرا» یکی از موانع دستیابی به جامعه اطلاعاتی دانسته شده است. بر اساس این مطالعه اگر دسترسی به اطلاعات یک حق اولیه انسانی است، بنابراین، هیچ «جامعه اطلاعاتی» جهانی وجود نخواهد داشت مگر این که همه افراد، در همه جا، فرصت استفاده و دسترسی به روزنامه‌های الکترونی و تارنماهای خبری و غیر خبری را داشته باشند؛ اما برخلاف باور عمومی که روزنامه‌های الکترونیک و تارنماها¹ را تهدیدی غیرقابل کنترل برای حکومت‌های اقتدارگرا می‌داند، نویسنده این مقاله معتقد است مطالعات مختلف نشان می‌دهند که چنین نیست. به نظر این نویسنده، «حکومت‌های اقتدارگرا که در طول حیات خود نظارت و کنترل مطبوعات، رادیو و تلویزیون را در دست داشته‌اند، راه‌های مقابله با شبکه جهانی اینترنت را نیز یافته و نظارت و کنترل آن را به دست گرفته‌اند... چالش‌های بالقوه در روزنامه‌نگاری الکترونیک و تارنماها عبارت‌اند از: ۱. محدودیت دسترسی به تارنماها در شبکه جهانی اینترنت؛ ۲. فیلترگذاری محتوای تارنماها؛ ۳. مانیتور کردن فعالیت‌های کاربران اینترنت؛ ۴. ممنوعیت استفاده از شبکه جهانی اینترنت» (نعیمی، ۱۳۸۲). این نوع نگرش به جامعه اطلاعاتی نیز تا حدودی بر رویکرد فن‌آورانه مبتنی است، اما به نظر می‌رسد که شدت این رویکرد در آن نسبت به دو مورد پیشین کمتر است. در واقع در این مطالعه، به خود «دانش و اطلاعات» بیش از «ابزارهای اطلاع‌رسانی» توجه شده و محدودیت دسترسی و جریان یافتن اطلاعات به عنوان اصلی‌ترین چالش حرکت به سمت جامعه اطلاعاتی دانسته شده است. از میان سه دسته تعاریفی که در ابتدای این گزارش برای جامعه اطلاعاتی ارائه شد، شاید این رویکرد را بتوان مبتنی بر تعریف دوم دانست.

۲-۱-۴- پیامدهای جامعه اطلاعاتی

آثار، پیامدها و نتایج جامعه اطلاعاتی نیز موضوع مهمی بوده که در پژوهش‌های مختلف مورد توجه محققان واقع شده است. در این تحقیقات جامعه اطلاعاتی به عنوان وضعیتی همواره مطلوب و در

---

1 - websites

همیشه مثبت به حساب نیامده است. جامعه اطلاعاتی را هم وضعیتی مطلوب و خواستنی و مثبت دانسته‌اند و هم آن را دارای تبعات و نتایجی منفی و زیان‌بار شمرده به آن با دیده شک و تردید نگریسته‌اند. تحقیقات و مطالعاتی که به آثار و پیامدهای مختل جامعه اطلاعاتی پرداخته‌اند در این بخش مرور می‌شود.

۱-۲-۱-۴- فرصت‌های جامعه اطلاعاتی

جامعه اطلاعاتی جهانی «حامل فرصت‌ها، دستاوردهای مثبت و منافع بی‌بدیل برای کشورهای در حال توسعه یا جهان سوم سابق» دانسته شده است (فرقانی، ۱۳۸۲). «پیشبرد مؤثر حق دسترسی برابر و همگانی به اطلاعات، ارتقای کیفیت زندگی بشر، بسط دموکراسی و آزادی، محو فقر و گرسنگی، تسهیل فرایند تصمیم‌گیری‌های مشارکتی، شکوفایی استعدادهای عمومی، پیشبرد کثرت‌گرایی در همه زمینه‌ها، سهیم شدن در میراث علمی و فرهنگی بشری، کمک به تقویت و تحکیم فرهنگ گفت‌وگو، مدارا و صلح جهانی و محدود شدن دامنه عمل خودکامانه دولت‌های ملی» فرصت‌هایی است که گفته شده جامعه اطلاعاتی فراهم می‌آورد. فرصت‌هایی که بخشی از آن‌ها «به مدد تلاش‌ها و فعالیت‌های سازمان‌هایی چون یونسکو، تحقق یافته و عزمی جهانی برای تقویت آن‌ها نیز در حال شکل‌گیری است» (فرقانی، ۱۳۸۲). با این همه، در این مطالعه، از آن چه که آثار مثبت جهانی شدن دانسته شده تنها فهرستی آورده شده و به جزئیات پرداخته نشده است. به نظر نویسنده مقاله، تهدیدهای جامعه اطلاعاتی و جهانی شدن که او آن‌ها را «همراه و همزاد» دانسته، بیشتر باید مورد توجه قرار گیرد. به نظر او سؤال آن است که این پدیده را چه کسی یا کسانی و چگونه مهندسی می‌کنند؟ دغدغه وی آن است که این پدیده را کشورهای غربی و به خصوص آمریکا در جهت منافع خود مدیریت و هدایت کنند (فرقانی، ۱۳۸۲).

در مطالعه دیگری به بعد سیاسی جامعه اطلاعاتی پرداخته شده و نقش ظهور روزنامه‌نگاری الکترونیک بر آزادی بیان مورد توجه قرار گرفته است (بدیعی، ۱۳۸۲). همچنین در پرداختن به آثار

اقتصادی جامعه اطلاعاتی، حرکت به سمت چنین جامعه‌ای برای ایران موجب رهایی از اقتصادی نفتی دانسته شده است (آقاجانی، ۱۳۸۱). «بسیاری از متفکرین تأکید دارند که جامعه اطلاعات محور، ابزارهای گزینش را با عدالت و مساوات بیشتری در اختیار انسان قرار خواهد داد... افزایش کارایی و کاهش هزینه‌ها در بازار و توسعه موارد فرهنگی و زبان فرصت‌های دیگری است که جامعه اطلاعاتی فراهم می‌آورد» فن‌آوری اطلاعات [که بسط آن از یک نگاه مهم‌ترین ویژگی جامعه اطلاعاتی دانسته شده] به طور کلی بر عرصه‌های اقتصاد، آموزش، کار، فرهنگ، و خدمات اجتماعی به انضمام دفاع مؤثر دانسته شده است (شعبانی، ۱۳۸۲). از یک نگاه «توسعه جامعه بر اساس محورهای اطلاعاتی، جریان سرمایه و محصولات را به سوی همزیستی انسان و محیط... سوق خواهد داد» (شعبانی، ۱۳۸۲). همچنین «کاهش فقر، ارتقای سطح آموزش، بهبود استانداردهای بهداشت و سلامت، افزایش توانمندی و مشارکت شهروندان و جلوگیری از کاهش منابع طبیعی و محیطی» را سازمان ملل متحد به عنوان سودمندی‌ها و فواید جامعه اطلاعاتی برشمرده است (شعبانی، ۱۳۸۲).

چنان که در مطالعات مختلفی که به آثار و تبعات جامعه اطلاعاتی پرداخته‌اند دیده می‌شود، ابعاد و جنبه‌های مختلف چنین آثاری اعم از اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، علمی، امنیتی و... مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. با مقایسه این مطالعات با مطالعاتی که به مرحله ایجاد و تأسیس جامعه اطلاعاتی پرداخته‌اند چنین به نظر می‌رسد که جامعه اطلاعاتی در مرحله ایجاد و تأسیس، بیشتر موضوعی فنی و تکنولوژیک دانسته شده اما سایر ابعاد آن در مرحله آثار و نتایج بیشتر مورد توجه قرار گرفته است.

ظهور جامعه اطلاعاتی و تحولات مربوط به این مفهوم، تنها فرصت‌ساز و امیدانگیز دانسته نشده بلکه نگرانی‌هایی نیز برانگیخته است. برخی از این نگرانی‌ها که در تحقیقات و مطالعات مختلف محل توجه و بررسی قرار گرفته را در این قسمت مرور می‌کنیم:

۱- در یک بررسی، «شکاف دیجیتالی» مهم‌ترین چالش یا تهدیدی دانسته شده که «انقلاب دیجیتالی» [به عنوان یکی از عوامل یا زمینه‌های ظهور جامعه اطلاعاتی] پدید می‌آورد (خوارزمی، ۱۳۸۱). در این باره این پرسش‌ها قابل طرح‌اند (خوارزمی، ۱۳۸۱):

۱. انقلاب دیجیتال چیست و آثار تحول آفرین آن بر زندگی بشر کدام‌اند؟ سه پاره نظام

اقتصاد، سیاست و فرهنگ، چگونه از این تحول تأثیر پذیرفته‌اند؟

۲. شکاف دیجیتال چیست و مهم‌ترین شاخص‌های آن کدام‌اند؟

۳. ایران، در ارتباط با شکاف دیجیتال چه جایگاهی در جهان دارد؟

۴. انقلاب دیجیتال، برای توسعه ایران چه چالش‌ها و فرصت‌هایی را در بر دارد؟

مفهوم شکاف دیجیتالی، بر نگاه مبتنی بر تکنولوژی به جامعه اطلاعاتی استوار است.

۲- جامعه اطلاعاتی از آن جهت تهدید تلقی شده است که ممکن است پس از «الگوی توسعه» که

نزدیک به دو دهه «الگوی حاکمی» بوده که آمریکا برای تعیین چه‌گونگی تحولات جهان سوم طراحی

کرده بود، «الگوی حاکم» دیگری باشد که غرب و به ویژه آمریکا، آن را در جهت منافع خود مدیریت

می‌کنند. از این منظر، «چند و چون پیشبرد جامعه اطلاعاتی جهانی که در واقع قرائت دیگری از پدیده

جهانی سازی است»، دغدغه‌هایی از این قبیل را در پی دارد (فرقانی، ۱۳۸۲):

۱. خطر بازسازی یا بازتولید الگوی حاکم جدید توسعه، تحت عنوان جامعه اطلاعاتی جهانی؛

۲. غفلت از لایه‌های پنهان این پروژه پیچیده و مدیریت شده؛

۳. انفعال رهبران و نخبگان کشورهای در حال توسعه در زمینه مدیریت ایفای نقش خلاق در

سامان این پدیده؛

۴. شیفگی غفلت‌زای روشنفکران و مدیران کشورهای پیرامون نسبت به ابعاد آن؛

۵. فرافکنی مدیریت سیاسی کشورهای در حال توسعه در رویارویی با جامعه اطلاعاتی جهانی

و غفلت از این حقیقت که راه اصلی ورود خلاق و فعال به این جامعه از مسیر اصلاحات

ساختاری داخلی می‌گذرد، نه مقابله‌ها و مقاومت‌های غیر مؤثر فیزیکی و بیرونی.

۳- یکی از تهدیدهای جامعه اطلاعاتی آن دانسته شده است که وفور اطلاعات و اضافه‌بار

اطلاعاتی، امکان تشخیص اخبار و اطلاعات درست را از نادرست و سره را از ناسره مشکل و در

مواردی غیر ممکن می‌سازد (بروجردی علوی، ۱۳۸۲). این نوع نگاه به جامعه اطلاعاتی مبتنی بر

رویکردی است که خود اطلاعات را در مفهوم جامعه اطلاعاتی محوری می‌داند؛ یعنی دومین تعریف از

تعاریفی که در این‌جا برای جامعه اطلاعاتی ارائه شد.

۴- «نقض حریم خصوصی» تهدید دیگری دانسته شده که ظهور جامعه اطلاعاتی موجب آن

می‌شود (بروجردی علوی، ۱۳۸۲).

۲-۱-۵- اندازه‌گیری و سنجش جامعه اطلاعاتی

در عمل، تنها توصیف و توضیح چپستی جامعه اطلاعاتی و چه‌گونگی نیل به آن کفایت نمی‌کند.

باید سنجه‌ها و معیارهایی وجود داشته باشد که بتوان میزان «اطلاعاتی بودن» یک جامعه را در مقایسه با

جوامع دیگر به وسیله آن‌ها «سنجید». برخی از مطالعات معطوف به جامعه اطلاعاتی به چنین معیارها و

سنجه‌هایی اختصاص دارد.

چنان که گفته شد، «دولت الکترونیک» مفهومی است که نزدیک به مفهوم جامعه اطلاعاتی یا مرتبط با آن به کار رفته است. برای اندازه‌گیری میزان توسعه دولت الکترونیک در کشورها، تحقیقات زیادی از جمله در سازمان ملل انجام گرفته است. در بررسی انجام شده توسط سازمان ملل، کشورهای جهان از لحاظ وضعیت دولت الکترونیک بر اساس سه معیار حضور اینترنت¹ بسترهای IT و سرمایه‌های انسانی² رده‌بندی شده‌اند (قاسم‌زاده، ۱۳۸۲). تحقیق دیگری که در این زمینه توسط پرایس «واترهاوس کوپرز»³ انجام شده، نشان می‌دهد تنها ایجاد دولت الکترونیک کافی نیست و «استفاده از دولت الکترونیک» توسط مردم نیز باید به عنوان عامل مهمی در ارزیابی وضعیت دولت الکترونیک کشورها مد نظر قرار گیرد (قاسم‌زاده، ۱۳۸۲).

یکی از مقالات ارائه شده به «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی» (قاسم‌زاده، ۱۳۸۲) مشکلات روش ارزیابی و رتبه‌بندی دولت الکترونیک توسط سازمان ملل از جمله «عدم توجه به زیر ساخت‌های فرهنگی و قانونی و نیز نادیده گرفتن مسئله «استفاده» به عنوان یکی از معیارهای اصلی ارزیابی» مورد بحث قرار گرفته است و معیارهای جایگزینی پیشنهاد شده است.

در پژوهش دیگری به نام «بررسی شاخص‌های توسعه ICT در ایران : ۲۰۰۳-۲۰۰۲ میلادی» (حسنی، ۱۳۸۲) گرچه وضعیت مخابراتی کشور سنجیده شده اما از شاخص‌های آن در تحقیق دیگری به عنوان ابزارهای سنجش میزان توسعه‌یافتگی جامعه اطلاعاتی در ایران استفاده شده است (شعبانی، ۱۳۸۲). در پژوهش مذکور وضعیت ایران از منظر ارتباطی بر حسب چهار محور مورد سنجش قرار داده شده است:

---

1 - Internet Presence

2 - Human Capitals

3 - Price Water House Coopers

۱. قابلیت اتصال: شامل زیر ساخت‌های فیزیکی فناوری اطلاعات و ارتباطات از قبیل پهنای باند

اتصال به اینترنت، تعداد کمی رایانه‌های شخصی و ضریب نفوذ تلفن ثابت و تلفن همراه

۲. دسترسی: شامل مشخصه‌های دسترسی نظیر تعداد کاربران اینترنت، متوسط دریافت، و هزینه

تماس

۳. کاربری: شامل محاسبه تبادل اطلاعات از طریق مخابرات و مراکز تبادل اطلاعات اینترنتی

۴. آزادسازی: شامل انجام دگرگونی‌های ساختاری برای انطباق و جذب فناوری اطلاعات و

ارتباطات در بخش مخابرات و ارتباطات کشور

همه این ابزارهای سنجش، مبتنی بر رویکردی تکنولوژیک به جامعه اطلاعاتی است و به

رویکردهایی که «عوامل انسانی» را به جای «ابزارهای ارتباطی» محور جامعه اطلاعاتی می‌دانند توجهی

ندارند.

۲-۱-۶- نقد و بررسی کارهای انجام شده دربارهٔ جامعهٔ اطلاعاتی

برخی از مطالعات و تحقیقات انجام شده دربارهٔ جامعهٔ اطلاعاتی، به بررسی و ارزیابی برنامه‌ها و

فعالیت‌هایی پرداخته‌اند که در این زمینه انجام شده یا قرار است انجام شود. این مطالعات را می‌توان به

دو دسته تقسیم کرد: مطالعاتی که فعالیت‌ها و برنامه‌های مربوط به جامعه اطلاعاتی را در سطح ایران

بررسی کرده‌اند و مطالعاتی که به بررسی این فعالیت‌ها در سطح جهان پرداخته‌اند.

۱-۶-۱-۲- بررسی برنامه‌های معطوف به جامعه اطلاعاتی در ایران

- نقد و ارزیابی بخش‌های مربوط به جامعه اطلاعاتی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی: یکی

از مقالات ارائه شده به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» با عنوان

«بررسی و ارزیابی پیش‌بینی‌های برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی در حرکت به سوی جامعه»

اطلاعاتی» به ارزیابی بخش‌های مربوط به جامعه اطلاعاتی در برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران پرداخته است (آقاجانی، ۱۳۸۱). در مقاله دیگری در همان همایش با عنوان «بازتاب نظریه‌های توسعه در نظریه‌های جامعه اطلاعاتی با نگاهی به برنامه توسعه در ایران»، از منظری دیگر به این موضوع پرداخته شده است (عابدینی، ۱۳۸۱).

- بررسی این که هدف‌های توسعه‌ای مندرج در اعلامیه اجلاس سران در آستانه آغاز هزاره سوم، چه‌گونه در اسناد و برنامه‌های تدارکاتی «اجلاس جهانی سران درباره جامعه اطلاعاتی»، انعکاس یافته‌اند موضوع مقاله‌ای بوده است که به «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی» ارائه شده است. این مطالعه انجام شده است تا بر اساس آن بتوان راجع به میزان گرایش اجلاس جهانی جدید برای کمک به پیشرفت کشورهای در حال توسعه، به بررسی و ارزیابی پرداخت (معمدنژاد ر، ۱۳۸۲).

۲-۱-۶-۲- بررسی برنامه‌های جهانی معطوف به جامعه اطلاعاتی

در «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» مقاله‌ای در بررسی و تشریح اهداف و برنامه‌های این کنفرانس با نام «بررسی هدف‌های کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی، پشتیبانی از آرمان‌های نظم نوین جهانی اطلاعات و ارتباطات یا پیشبرد جهانی‌سازی جامعه وابسته به اطلاعات و ارتباطات» (معمدنژاد ک، ۱۳۸۱) ارائه شده است.

مقاله دیگری در «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی» با نام «بررسی تطبیقی محتوای اعلامیه‌های کنفرانس‌های منطقه‌ای تدارک کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی» ارائه شده است که به مقایسه و ارزیابی بیانیه‌های پایانی پنج کنفرانس منطقه‌ای می‌پردازد که قبل از برگزاری «کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی» (شکرخواه، ۱۳۸۲) و به منظور آمادگی برای شرکت در آن کنفرانس تشکیل شده است.

۲-۲- جامعه اطلاعاتی و سایر متغیرها

در این بخش، تحقیقات و مطالعاتی مرور می‌شوند که رابطه جامعه اطلاعاتی را با متغیرهای دیگر و تأثیرات و تأثرات آن دو را بر یکدیگر سنجیده‌اند. فرهنگ، آموزش، امور اجتماعی، سیاست، حقوق، اقتصاد و مسایل روستایی مهم‌ترین موضوعاتی بوده‌اند که در تحقیقات مختلف در رابطه با جامعه اطلاعاتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برخی از عناوینی که در بخش گذشته به عنوان «مسایل جامعه اطلاعاتی» مطرح شد (مانند راه‌ها و موانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی، پیامدهای جامعه اطلاعاتی و شیوه‌های سنجش جامعه اطلاعاتی) در این جا می‌تواند به عنوان پرسش‌هایی درباره رابطه جامعه اطلاعاتی با متغیرهای دیگر مطرح شود. به عنوان مثال می‌توان راه‌ها و موانع رسیدن به جامعه اطلاعاتی در بعد فرهنگی، یا پیامدهای جامعه اطلاعاتی برای فرهنگ را مورد پرسش قرار داد. در ادامه تحقیقاتی که جامعه اطلاعاتی را در رابطه با سایر متغیرها مورد توجه قرار داده‌اند مرور می‌کنیم.

۲-۲-۱- جامعه اطلاعاتی و فرهنگ

۱- جامعه اطلاعاتی و هویت ملی: ورود به «جامعه اطلاعاتی جهانی» نیازمند هویت ملی نمادینی است که از درون قوم‌ها و ملیت‌ها منشأ می‌گیرد. این هویت باید مورد تأیید فرهنگ‌های ملی باشد و در مناسبات و روابط فرهنگی، اقتصادی، سیاسی دولت - ملت‌ها به رسمیت شناخته شود و به کار زود. هویت ملی نمادین نیازمند ساختن و یا داشتن عناصر هویت ملی است که از طریق آن‌ها بتوان دولت - ملت‌ها را در شکل‌های رسانه‌ای از یکدیگر بازشناخت (میرعابدینی، ۱۳۸۲). در مطالعه‌ای، وضعیت کشورهای آسیای میانه از منظر تلاشی که آن‌ها در جریان هویت‌سازی ملی نمادین، برای متمایز ساختن خود به عنوان دولت - ملت‌های مستقل از سایر کشورها به عمل می‌آورند، بررسی شده است (میرعابدینی، ۱۳۸۲).

۲- جامعه اطلاعاتی و ارتباطات میان فرهنگی: ظهور جامعه اطلاعاتی و اثر آن بر ارتباطات میان فرهنگی و به طور خاص «گفتگوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها» موضوعی است که در یکی از مقالات ارائه شده به «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی» به آن پرداخته شده است (خانیک، ۱۳۸۲). پرسش عمده این مقاله آن است که «چه نسبتی میان پیدایش و رشد جامعه اطلاعاتی و پیدایش رویکرد گفت‌وگوی میان تمدن‌ها و فرهنگ‌ها وجود دارد و آیا این نسبت می‌تواند ظرفیت محتوایی دنیای دیجیتال را بیشتر و بهتر پر کند؟» به نظر نویسنده این مقاله از آنجا که در رویکرد گفت‌وگوی تمدن‌ها اصل بر «تنوع فرهنگی» است و بر «دانش» شناسایی نقاط مشترک و نقاط تفاوت و استفاده برتر از تفاوت‌ها دارد، لذا هم «دیگر پذیر» است و هم به تحمیل «یکنواختی» نمی‌اندیشد، بنابراین در پیوند با جامعه اطلاعاتی چشم‌انداز نوینی می‌گشاید. در چنین افقی، نویسنده مقاله معتقد است که می‌توان و باید نقاط اتصال را در رویکردها و تجارب جدید منطقه‌ای و جهانی پیدا کرد و بر فرصت‌های پیش آمده از رشد و گسترش جامعه اطلاعاتی در جهت پیشبرد فرهنگ گفت‌وگو و تنوع فرهنگی بهره گرفت (خانیک، ۱۳۸۲).

۲-۲-۲- جامعه اطلاعاتی و آموزش

شاید از یک منظر بتوان آموزش را بخشی از خرده‌نظام فرهنگی دانست، اما نظر به اهمیت خاص این بخش، حجم وسیعی از مطالعات جامعه اطلاعاتی معطوف به وضعیت آموزش در جامعه اطلاعاتی است. به همین دلیل در این جا آن را تحت عنوان مستقلی دسته‌بندی کرده‌ایم.

در مقاله‌ای که به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» ارائه شده به دگرگونی‌هایی پرداخته شده است که «دانشگاه‌های اینترنتی» در آموزش عالی پدید می‌آورند (فرامرزیان، ۱۳۸۱). علاوه بر فعالیت و تحقیق درباره تأثیرات ابزارهای ارتباطی جدید بر آموزش عالی،

تلاش‌هایی نیز در جهت استفاده از این ابزارها در آموزش‌های دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی صورت گرفته و تلاش شده است تا برخی از مدارس در سطح کشور به تجهیزات اینترنتی مجهز شوند و امکان استفاده از منابع اطلاعاتی اینترنتی را به دست آورند. همچنین به دانش‌آموزان هر مدرسه آموزش داده می‌شود که «وب‌سایت» مخصوص مدرسه خود را طراحی و تأسیس کنند و روی شبکه اینترنت قرار دهند. همچنین هسته‌های پژوهشی و مطالعاتی بین دانش‌آموزان تشکیل شده است تا با راهنمایی دبیران خود، و به صورت تیمی و گروهی، در زمینه‌های مورد علاقه خود به مطالعه و بررسی و پژوهش بپردازند، یعنی شیوه‌های استخراج اطلاعات از اینترنت و بسط و توسعه اطلاعات کسب شده را بیاموزند، و سرانجام حاصل پژوهش جمعی خود را بر روی وب سایت مدرسه شان ارائه کنند. این تلاش‌ها در قالب طرحی به نام «شبکه مدرسه»¹ توسط یک سازمان غیردولتی به نام «بنیاد دانش و هنر»² با همکاری دانشگاه صنعتی شریف انجام شده است.³

۲-۲-۳- جامعه اطلاعاتی و امور اجتماعی

۱- جامعه اطلاعاتی و انسجام اجتماعی: آیا جامعه اطلاعاتی انسجام اجتماعی⁴ را تقویت می‌کند یا موجب تضعیف آن می‌شود و به پاره‌پاره شدن بیشتر جوامع می‌انجامد؟ یکی از مقالات ارائه شده به «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی» به این موضوع پرداخته است (بهرام‌پور، ۱۳۸۲). در این مقاله، در نهایت نتیجه‌گیری شده است که ظهور جامعه اطلاعاتی، نوعی دوگانگی⁵ با خود به همراه خواهد داشت: از یک سو سبب وحدت و انسجام اجتماعی

۱- این شبکه در حال حاضر يك وب‌سایت به آدرس www.schoolnet.ir دارد.

۲- آدرس سایت اینترنتی بنیاد دانش و هنر: www.saf.ir

۳- این اطلاعات در تاریخ ۸۴/۸/۵ از سایت مرکز پژوهش‌های ارتباطات به آدرس زیر گرفته شده است:
www.iransis.org

4- social cohesion

5 - duality

بیشتر می‌شود و از سوی دیگر موجب پارگی یا بخشی شدن و تمایز اجتماعی بیشتر می‌گردد. وحدت و انسجام اجتماعی در اجتماعات مجازی¹، اجتماعاتی که توسط رسانه‌های جدید به وجود آمده‌اند، افزایش می‌یابد. در این اجتماعات، مردمی که دارای خاستگاه و محیط مختلفی هستند نه تنها با یکدیگر در تعامل و گفتگو خواهند بود بلکه با یکدیگر یگانگی بیشتر خواهند داشت. از این منظر جامعه اطلاعاتی به تجانس بیشتر می‌انجامد. اما از سوی دیگر رسانه‌های جدید انتخاب افراد را بسیار متنوع و مختلف می‌سازد. برخلاف چند دهه گذشته که رسانه‌های شنیداری، نوشتاری، دیداری (رادیو، روزنامه‌ها و تلویزیون)، جوامع محلی و ملی را متحد می‌ساختند، در جامعه اطلاعاتی، با ظهور رسانه‌های جدید، مخاطبان رسانه‌ها دوباره متمایز، بخشی و پراکنده می‌شوند. جامعه اطلاعاتی از این منظر موجب پارگی جوامع می‌گردد.

۲-۲-۴- جامعه اطلاعاتی و سیاست

سیاست نیز خود به ابعاد دیگری قابل تقسیم است. در این بخش، برخی از مطالعاتی که در ابعاد مختلف سیاسی در ایران انجام شده است معرفی می‌شود.

۱- دولت (حکومت) الکترونیک: طبق تعریف ارائه شده توسط انجمن مدیریت عمومی آمریکا (ASPA)، دولت الکترونیک عبارت است از ارائه اطلاعات و خدمات دولتی به شهروندان با استفاده از اینترنت (اسماعیل‌زاده و پورده‌زاد، ۱۳۸۱). به این ترتیب، این مفهوم یکی از مهم‌ترین ابعاد سیاسی جامعه اطلاعاتی است. در یکی از مقالات ارائه شده به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، تلاش شده تا مفاهیم اساسی و مزایای دولت الکترونیک، و مراحل دستیابی به آن تشریح شود، پیش‌زمینه‌های لازم جهت ایجاد بستر مناسب برای دولت الکترونیک ارائه گردد، و جایگاه فعلی ایران از این نظر در جهان بررسی شود (اسماعیل‌زاده و پورده‌زاد، ۱۳۸۱). در همین زمینه همایشی

1 - virtual communities

با عنوان «همایش اتوماسیون اداری» با هدف گسترش فرهنگ استفاده از فناوری اطلاعات در هشتم مهرماه ۱۳۸۲ توسط شرکت «همکاران سیستم» در اصفهان برگزار شده است. در این همایش نقش فناوری اطلاعات در توسعه صنایع و سازمان‌ها توصیف شده و ضرورت‌ها، نیازها و دستاوردهای استفاده از اتوماسیون اداری بر سازمان‌ها مورد بررسی و بحث قرار گرفته است. در این همایش یکی از اعضای هیأت مدیره شرکت مذکور نمونه کاربردی اتوماسیون اداری بر سازمان‌های بزرگ ارائه کرده و به شرح دستاوردهای کاربردی این سیستم پرداخته است. همچنین مدیر عامل یکی از شرکت‌های پشتیبانی همکاران سیستم نیز با اشاره به تجربه‌های موفق این شرکت در پیاده‌سازی سیستم اتوماسیون اداری در صدها سازمان و مؤسسه دولتی و خصوصی، مراحل نصب و راه‌اندازی و چگونگی برنامه‌ریزی برای بهره‌جستن از امکانات این سیستم در سازمان‌های مختلف را شرح داده است.^۱

۲ - جامعه اطلاعاتی و توسعه سیاسی: در مقاله‌ای که به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» ارائه شده، اثر چیزی که «انقلاب اطلاعاتی» خوانده شده بر «توسعه سیاسی» مورد بررسی قرار گرفته و تلاش شده به این پرسش پاسخ داده شود که «انقلاب اطلاعاتی بر چه سطوحی از روند توسعه مشارکت سیاسی مؤثر است و آیا این تأثیر، ایجابی و تقویتی است یا تضعیفی و تخریبی؟» (حسینی، ۱۳۸۱). در این بررسی درباره مفهوم انقلاب اطلاعاتی توضیح چندانی داده نشده و تنها اشاره شده است که «ترکیب انقلاب اطلاعاتی با رایانه شخصی و شبکه جهانی، چهره جدیدی از حیات را شکل داده است که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی بشر را تحت تأثیر قرار می‌دهد». توسعه سیاسی در مطالعه مذکور مساوی با توسعه مشارکت سیاسی فرض گرفته شده و فرایندی دانسته شده است که در آن، «شهروندان یک جامعه با سیاست درگیر می‌شوند و این درگیری، از درگیری ذهنی و نگرشی (به عنوان حداقل سطح درگیری سیاسی) شروع شده و تا نخبه‌گزینی تصدی مناصب

۱- به نقل از سایت مرکز پژوهش‌های ارتباطات: <http://iranwsis.org/default.asp?C=EC>

سیاسی (به عنوان حداکثر سطح درگیری سیاسی) ادامه می‌یابد». به نظر نویسندۀ مقاله مذکور، کشورهای جهان سومی با فقدان سابقۀ نهادهای مدنی و تجربۀ رفتارهای سیاسی مردم‌سالارانه و مشارکت‌جویانه، با دغدغه‌ها و سؤالاتی از این قبیل روبه‌رو هستند: چه‌گونه می‌توان انگیزۀ مشارکت سیاسی را در مردم افزایش داد؟ چه‌گونه می‌توان ابعاد کیفی و کمی مشارکت را تقویت کرد؟ چه‌گونه علقه‌های ملی را جایگزین وفاداری‌های قومی و ناحیه‌ای ساخت؟ چه‌گونه می‌توان شهروندان را به آگاهی یافتن از روندها و تحولات سیاسی ترغیب کرد؟ چه‌گونه می‌توان شور و شوق رقابت سیاسی با نشاط و در عین حال سالم را در میان توده‌ها و نخبگان تقویت کرد؟ و...» در نهایت به نظر نویسندۀ مقاله مذکور، «انقلاب اطلاعاتی، به ویژه در قالب شبکۀ جهانی اطلاع‌رسانی (اینترنت) و لوح‌های فشرده با کارکردهای سیاسی ذیل، تا حدی به دغدغه‌های فوق پاسخ می‌دهند:

۱. شبکۀ جهانی اطلاع‌رسانی با فراهم‌آوری امکان تماس بی‌واسطه‌تر شهروندان با نهادها و شخصیت‌های دخیل در تصمیم‌گیری‌های ملی، فرصت مشارکت مستقیم‌تر و بدون میانجی‌های فیلترکنندۀ تقاضای سیاسی را ایجاد می‌کند و این، بیشتر مساوی با توسعه‌ی کیفی مشارکت سیاسی و جوامع مدنی متکثر است.

۲. شبکۀ مذکور از طریق ممکن‌سازی دسترسی بی‌سابقۀ شهروندان به اطلاعات (از جمله اطلاعات سیاسی)، با رهاسازی آن‌ها از نظارت دروازه‌بان‌های خبری، باعث می‌شود آنان احساس کنند که حضوری بی‌واسطه‌تر در عرصۀ عمومی جامعه دارند و همچنین با افزایش آگاهی‌ها، از یک سو مشارکت عقلایی‌تر می‌شود و از سوی دیگر، این امکان فراهم می‌آید که شهروندان قدرت بیشتری پیدا کنند و در مقابل مجموعه‌های بسته‌ی تصمیم‌گیری و نظارت‌های سیاسی، مقاومت آگاهانه بیشتری به خرج دهند.

۳. این شبکه با فراهم آوردن فضای سیاسی مجازی، در کشورهایی مانند ایران که نهادهای مدنی (مانند احزاب) رشد یافته و کارایی ندارند، با هزینه کمتر، هم امکان ارتباط گیری با اعضا و شهروندان را برای آنها ایجاد می کند و هم امکان مشارکت غیرفیزیکی و کم هزینه شهروندان را در فعالیت های حزبی و مدنی فراهم می سازد.

۴. شبکه مذکور با فراهم آوردن امکان انتخابات و رأگیری الکترونی، با کاهش موانع و هزینه های شرکت در انتخابات، معضل پایین بودن درصد تعداد رأی دهندگان و کیفیت آرا را نیز حل می کند.

۵. و سرانجام این که شبکه جهانی اطلاع رسانی، با فراهم آوردن امکان ارتباط دو سویه (به جای ارتباط یک سویه اغلب رسانه های مرسوم)، این فرصت را به شهروند داده است که بتواند برخوردی خودگزین با اطلاعات سیاسی و مطالب ارائه شده در جریان مبارزات انتخاباتی داشته باشد و بدین ترتیب، آزادی بیشتری، حتی در عرصه اطلاع گیری سیاسی به وجود می آید و شهروند در برابر تهاجم تبلیغاتی بازیگران سیاسی حرفه ای، مصونیت بیشتری می یابد. در کشورهای جهان سومی که نظام رسانه ای و ارتباطی کارآمد و نهادینه شده ندارند و شهروندان از هنجارهای ارتباطی پیشرفته و درونی شده بی بهره اند این کارکرد شبکه جهانی اطلاع رسانی، احتمالاً اهمیت ویژه ای دارد.

نویسنده به برخی انتقادهای وارد شده به ادعاهای فوق نیز می پردازد. برخی از این انتقادات از این قرارند: «فضای سیاسی مجازی، فاقد هویت فیزیکی و بنابراین فاقد محدودیت های دنیای واقعی سیاست است و بدون آنها، جامعه دموکراسی اینترنتی معنایی ندارد؛ و یا این که اینترنت باعث آزادی بیش از حد می شود و این نوبه خود، باعث شده تا، محلی برای مباحثه عقلانی نباشد، بلکه مکانی برای تخلیه هیجان های سیاسی و گفت گوهای غیر عقلانی باشد.

۳- سیاست و توسعه اطلاعاتی: توسعه اطلاعاتی یا توسعه دانش محور، توسعه ای دانسته شده

که در آن استفاده از دانش، منبع اصلی بهره وری است. در مقاله ای که به «دومین سمینار میان منطقه ای

کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی» ارائه شده، رابطه میان سرعت توسعه اطلاعاتی با برداشت نخبگان سیاسی از قدرت در جوامع آسیای غربی مورد مطالعه قرار گرفته است (حسینی مقدم، منتظر، حاجی میرعرب، ۱۳۸۲). در این مقاله، از میان متغیرهای دخیل در کندی آهنگ توسعه اطلاعاتی در کشورهای غرب آسیا، برداشت نخبگان سیاسی از مفهوم، شاخص‌ها و عناصر تشکیل دهنده قدرت به عنوان متغیر مستقل، نسبت به دیگر متغیرها دارای وزن بیشتری دانسته شده و سعی شده است با بررسی ویژگی‌های چند کشور شاخص آسیای غربی (سوریه، امارات، اردن و عربستان سعودی) و با تبیین برداشت نخبگان سیاسی آن‌ها از قدرت، به بررسی این برداشت و تأثیر آن بر توسعه نیافتگی اطلاعاتی این کشورها پرداخته شود.

۴ - جامعه اطلاعاتی و آزادی بیان: در یکی از مقالات ارائه شده به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، وضعیت آزادی بیان در جامعه اطلاعاتی مورد بحث قرار گرفته است (معمدنژاد ر، ۱۳۸۱). در این مقاله جامعه اطلاعاتی جامعه‌ای دانسته شده که در آن فن‌آوری‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی به پیشرفت قابل توجهی نایل شده‌اند. در این مقاله، امکاناتی که پیشرفت این فن‌آوری‌ها برای توسعه حقوق شهروندی و خصوصاً حق آزادی بیان فراهم می‌آورند، مطالعه شده و همچنین «شکاف اطلاعاتی» و «شکاف دیجیتال» به عنوان تهدیدهایی در این زمینه مورد بررسی قرار گرفته است.

۵ - جامعه اطلاعاتی و حق دسترسی به اطلاعات: در این جا منظور از دسترسی به اطلاعات، دسترسی شهروندان به اطلاعاتی است که در اختیار دولت است. در یکی از مقالات ارائه شده به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، به این موضوع پرداخته و تلاش شده تا به پرسش‌هایی از این قبیل پاسخ گفته شود (نمک‌دوست تهرانی، ۱۳۸۱): بنیان‌های نظری ضرورت به رسمیت شناخته شدن حق دسترسی به اطلاعات چیست؟ حق دسترسی به اطلاعات، در اسناد بین‌المللی

چه جایگاهی دارد؟ رویکرد نهادهای مدنی به حق دسترسی به اطلاعات چگونه است؟ روند جهانی امروزین رویکرد به حق دسترسی به اطلاعات چیست؟ تحولات نوین در عرصه فن آوری های اطلاعات و ارتباطات، چه تأثیری برای مباحث گذارده است؟ ضرورت تدوین قانون حق دسترسی به اطلاعات در ایران، به ویژه با توجه به تحولات شگرف در عرصه اطلاعات و ارتباطات، چیست؟

۶- جامعه اطلاعاتی و حریم خصوصی: نقض حریم خصوصی می تواند به عنوان یکی از تهدیدهای جامعه اطلاعاتی مطرح شود. در مقاله ای که به «دومین سمینار میان منطقه ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی» ارائه شده این تهدید مورد بررسی قرار گرفته است (بروجردی علوی، ۱۳۸۲). در این بررسی کوشش شده است تا مفهوم «حریم خصوصی»^۱ تعریف و تاریخچه ای از توجه به این مفهوم را در ادبیات حقوقی جست و جو شود. سپس توجه به مفهوم «حریم خصوصی» در قوانین کشورهای ایالات متحده آمریکا، ترکیه، هند و اردن با هم مقایسه شده و وضعیت ایران در این خصوص مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. نویسنده، هدف از نگارش مقاله را توجه دادن سیاست گذاران و واضعان قوانین مربوط به جامعه اطلاعاتی، به مفهوم حریم خصوصی اعلام کرده است.

۷- جامعه اطلاعاتی و حوزه عمومی: حوزه عمومی^۲ (یا فضای عمومی) در شرایط آرمانی، قلمرویی از حیات اجتماعی است که تبادل اطلاعات، عقاید و دیدگاهها درباره مسائل مورد توجه و حساسیت عمومی و در نتیجه شکل گیری افکار عمومی در هر زمینه ای، در آن صورت می گیرد (مهدی زاده، ۱۳۸۲). در یکی از مقالات ارائه شده به «دومین سمینار میان منطقه ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی»، تأثیر ظهور رسانه های تعاملی نوین مانند اینترنت بر حوزه عمومی پرداخته شده و این نوع رسانه ها فضای مناسبی برای بروز و تجلی مؤلفه های مختلف حوزه عمومی دانسته شده است (مهدی زاده، ۱۳۸۲). البته توسعه جامعه اطلاعاتی را نمی توان صرفاً به معنای بسط

1 - privacy

2 - Public Sphere

رسانه‌های ارتباطی نوین دانست، و موضوع «حوزه عمومی» را می‌توان در سطحی وسیع‌تر، در رابطه با ظهور جامعه اطلاعاتی نیز مورد بررسی و مطالعه قرار داد.

۸- جامعه اطلاعاتی و مسایل امنیتی و نظامی: جامعه اطلاعاتی و ظهور وسایل نوین ارتباطی، جنگ و موضوعات امنیتی و نظامی را به شیوه‌های گوناگون متأثر ساخته است. از یک سو پوشش‌های خبری شبکه‌های اطلاع‌رسانی جنگ را به گستره‌هایی بسیار فراتر از محدوده فیزیکی آن خواهد کشاند؛ از سوی دیگر خود وسایل ارتباط جمعی به عنوان ابزارهای جدید نبرد برای تبلیغ در جهت تقویت نیروهای خودی و تضعیف روحیه دشمن مورد استفاده قرار خواهند گرفت. از سوی دیگر، فضای مجازی، خود عرصه‌ای جدید برای نبرد است. جنگ هکرها نمونه‌ای است از مبارزه در چنین فضایی. در «دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی- غربی و جامعه اطلاعاتی»، طی مقاله‌ای با عنوان «جنگ سایبر»^۱ به این موضوع پرداخته شده است.

۲-۵- جامعه اطلاعاتی و نظام حقوقی

گرچه نظام حقوقی بخشی از ساختار سیاسی است و ذیل آن دسته‌بندی می‌شود، اما به دلیل اهمیت و گستردگی آن، جا دارد که به طور جداگانه بررسی شود، چنان که در «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» نیز محور جداگانه‌ای به آن اختصاص داده شده است. نظام حقوقی را می‌توان در دو بخش کاملاً مجزا و متفاوت «حقوق عمومی» و «حقوق بین‌الملل» مورد بررسی قرار داد. در مقاله‌ای با نام «حقوق بین‌المللی عمومی و جامعه اطلاعاتی: تحول مفاهیم یا تحول مصادیق؟» که در همایش مذکور ارائه شده است (کدخدایی، ۱۳۸۱) تحولات این دو نوع نظام حقوقی در جامعه اطلاعاتی مورد مطالعه قرار گرفته است. در این مقاله که در آن مفهوم جامعه اطلاعاتی مترادف با گسترش فن‌آوری‌های اطلاع‌رسانی دانسته شده، پرسش اصلی آن است که آیا اثر گسترش این

1 - cyber war

فن‌آوری‌ها بر نظام حقوقی تنها محدود به تحول ابزارها و شیوه‌های اطلاع‌رسانی در این نظام است یا مستلزم تغییرات بنیادی‌تری در بینش‌ها و نگرش‌های حقوقی و متعاقب آن در اصول و قواعد حقوقی نیز هست (یا باید باشد)؟

«حق برخورداری از اطلاعات و لزوم آزاد بودن جریان آن» به عنوان یکی از حقوقی که «بالاخص پس از جنگ جهانی به عنوان مقوله‌های حقوقی رخ نموده و خود موجب افزایش اهمیت اصولی دیگر همانند اصل آزادی مطبوعات و یا بیان شده»، و به عنوان حقی که «می‌تواند زیر بنا و زیر ساخت اصل آزادی اطلاعات در دوران انفجار اطلاعات و عصر ارتباطات نوین قرار گیرد» در مطالعه دیگری مورد بررسی قرار گرفته است (کدخدایی، ۱۳۸۲). در این مطالعه تلاش شده است تا ضمن تبیین جایگاه اصل آزادی اطلاعات، چالش‌های حقوقی آن بررسی شود. در این راستا پس از بررسی موانع آزادی اطلاعات نظیر «اعمال محدودیت‌های نابه‌جای سیاسی»، بر ضرورت قانون‌مندی آن «در جهت جلوگیری از اضرار به منافع عمومی و خصوصی شهروندان و پاسداشت حقوق آنان تأکید شده است». موضوعاتی چون «توهین و افترا، هتک حیثیت، اضرار به منافع تجاری و اقتصادی (مانند کپی رایت)، حفظ حریم خصوصی و اشاعه فحشا» از جمله موضوعاتی است که به نظر نویسنده مقاله به ناچار اعمال محدودیت قانونی و حداقل را در دسترسی آزاد به اطلاعات ضروری می‌سازد (کدخدایی، ۱۳۸۲).

۲-۲-۶- جامعه اطلاعاتی و اقتصاد

۱- جامعه اطلاعاتی و توسعه: پیدایش جامعه اطلاعاتی سبب طرح شیوه جدیدی در میان رویکردهای پیشین توسعه دانسته شده که از آن به «رویکرد توسعه اطلاعاتی» یاد می‌شود. «در توسعه اطلاعاتی یا توسعه دانش محور، استفاده از دانش، منبع اصلی بهره‌وری است. شیوه توسعه اطلاعاتی از منظر این تحقیق بر پایه دو دسته زیر ساخت عمده استوار است: دسته اول زیر ساخت‌های سخت

افزایی از قبیل خطوط تلفن، شبکه های اینترنتی و دسته دوم زیرساخت های نرم افزاری، از قبیل ماهیت اطلاعات، فرهنگ اطلاعاتی و مدیریت اطلاعات» (حسینی مقدم، منتظر، حاجی میرعرب، ۱۳۸۲). فرصت ها و تهدیدهای توسعه اطلاعاتی، راه ها و موانع رسیدن به چنین توسعه ای، چه گونه گی اندازه گیری میزان توسعه یافتگی اطلاعاتی و مواردی مانند این ها، موضوعاتی قابل توجه در بعد اقتصادی جامعه اطلاعاتی هستند.

۲- اشتغال در جامعه اطلاعاتی: در یکی از مقالات ارائه شده به «همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی» تأثیر رشد فن آوری های اطلاعاتی و ارتباطاتی بر وضعیت اشتغال مورد بررسی قرار گرفته است. در این مقاله سه دیدگاه در این باره بررسی شده است (خاکی، ۱۳۸۱): اول دیدگاه کسانی که معتقدند اشتغال کامل تجدید خواهد شد و استخدام^۱ عنوان روش غالب و طبیعی سازماندهی کار باقی خواهد ماند؛ دیدگاه دوم آن است که اشتغال کامل تجدید نخواهد شد و ما هم اکنون در آغاز انتقال به یک جامعه فراغت^۲ طلب هستیم که در آن برای تعداد زیادی از افراد فراغت به عنوان فعالیت محوری زندگی، جایگزین مشاغل خواهد شد؛ و سوم این دیدگاه که اشتغال کامل تجدید نخواهد شد اما بسیاری از مردم، خویشن کاری^۳ را جایگزین آن خواهند کرد. نویسنده در نهایت با ارائه دلایل و شواهدی از دیدگاه سوم حمایت کرده است.

۲-۲-۷- جامعه اطلاعاتی و روستا

کاربرد فن آوری اطلاعات در روستا موضوعی است که مورد توجه دست اندرکاران و برنامه ریزان امر در ایران بوده است. در ۵ و ۶ اسفند ماه ۱۳۸۲ همایشی با عنوان «کاربرد فناوری اطلاعات و ارتباطات در روستا» در تهران برگزار شده است. هدف از برگزاری این همایش دستیابی به آرای

1 - Employment

2 - Leisure

3 - Ownwork

متخصصان IT و صاحب‌نظران در تهیه‌ی چشم‌انداز واحد توسعه‌ی فناوری اطلاعات و ارتباطات در روستاهای کشور مبتنی بر تجربیات ملی و جهانی، بوده است. در این همایش تأکید شده است که با وجودی که بیش از ۴۰ درصد جمعیت کشور در روستاها زندگی می‌کنند و بخش بزرگی از اقتصاد کشور متکی به روستاها می‌باشد، برنامه‌ی مشخص و فراگیری برای توسعه‌ی فناوری اطلاعات و ارتباطات که محور توسعه‌ی اقتصاد جهانی قرار گرفته و مزایای بسیاری برای روستاها دارد وجود ندارد. همایش فوق به امید فراهم شدن زمینه‌ی حضور علمی و منطقی این پدیده در روستاها برگزار شده است.¹

۳-۲- نتیجه‌گیری

بررسی تحقیقات و مطالعات انجام شده درباره‌ی جامعه‌ی اطلاعاتی در ایران نشان داد که رویکردهای حاکم بر این تحقیقات را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد: رویکردهای «سخت‌افزاری» و رویکردهای «نرم‌افزاری». رویکردهای سخت‌افزاری آن‌هایی هستند که جامعه‌ی اطلاعاتی را امری بیشتر فنی و تکنولوژیک می‌بینند. در این رویکردها، حتی توجه به ابعاد و الزامات انسانی جامعه‌ی اطلاعاتی، مانند «آموزش نیروی انسانی» نیز جنبه‌ای فنی و سخت‌افزاری دارد، مثل آموزش نحوه‌ی استفاده از تجهیزات ارتباطی. در رویکردهای نرم‌افزاری اما «انسان» در محور جامعه‌ی اطلاعاتی قرار دارد نه «ابزار». در این نوع نگاه، جامعه‌ی اطلاعاتی نوع خاصی از روابط و مناسبات میان انسان‌هاست نه صرفاً بسط و گسترش ابزارهای ارتباطی و اطلاع‌رسانی. البته در بین این دو رویکرد فوق نیز می‌توان رویکردهای دیگری را شناسایی کرد. به عبارت دیگر رهیافت‌های مختلف در بررسی جامعه‌ی اطلاعاتی را می‌توان طیفی دانست که یک سر آن نگاه‌های کاملاً سخت‌افزاری و سر دیگرش نگاه‌های کاملاً نرم‌افزاری قرار دارد. به عنوان مثال تعریفی که خود اطلاعات را به جای ابزارهای اطلاع‌رسانی محور جامعه‌ی اطلاعاتی می‌داند در میانه‌ی راه نگرش تکنولوژیک و نگاه انسانی قرار می‌گیرد. همچنین نگرش اقتصادی به جامعه‌ی اطلاعاتی را

1- منبع: سایت مرکز پژوهش‌های ارتباطات: www.iranwsis.org

می‌توان در وسط این طیف جای داد. چنین به نظر می‌رسد که جامعه اطلاعاتی در تحقیقات و مطالعات ایرانی، در تعریف، و در مرحله ایجاد و تأسیس، بیشتر موضوعی فنی و تکنولوژیک دانسته شده و سایر ابعاد آن تنها در مرحله آثار و نتایج مورد توجه قرار گرفته است.

فصل سه

تاکیدات سیاستگزاری

برای تعیین اولویت های پژوهش از اسناد توسعه مربوط به سیاستگذاری کلان فرهنگی کشور استفاده شده است. اسناد مورد رجوع که در ادامه از حیث موضوعات برجسته و گروه های اجتماعی مورد تاکید به ترتیب مورد اشاره قرار می گیرند، عبارتند از: (۱) اصول سیاست فرهنگی کشور، (۲) گزارش گروه تخصصی فناوری اطلاعات در همایش کاستی ها و راهکارهای بخش فرهنگ، (۳) هدف ها و سیاست های کلی (در افق ۱۰ تا ۲۰ ساله)، (۴) الزامات و راهبردهای مصوب کمیته مشترک توسعه دانایی، فناوری، فرهنگ و آموزش، موضوع بند ۳-۹ (توسعه فرهنگی) از گزارش چشم انداز توسعه کشور در افق ۲۰ ساله، (۵) فصل نهم (توسعه فرهنگی) از بخش چهارم: صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی - ایرانی، در پیش نویس برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور.

الف) اصول سیاست فرهنگی کشور

• موضوعات برجسته:

۱) هویت فرهنگی

۱-۱- هویت ملی (بخشی از اصل بیست و دوم)

۲-۱- هویت قومی (بخشی از اصل پنجم)

۳-۱- هویت دینی (بخشی از اصل بیست و دوم)

۱-۳-۱- هویت مذهبی (بخشی از اصل پنجم)

۲) اخلاق عمومی (بخشی از اصل دوم)

۳) زبان و ادبیات فارسی (اصل هفتم)

۴) فرهنگ‌های جهانی و جهانی شدن فرهنگ (اصل چهارم)

۵) میراث فرهنگی (اصل یکم)

۶) امنیت اجتماعی (اصل نهم)

۷) عدالت اجتماعی (اصل سیزدهم)

۸) اخلاق کار (بخشی از اصل چهاردهم)

۹) توسعه (بخشی از اصل نوزدهم)

۱۰) سلامتی و بهداشت (اصل پانزدهم)

۱۱) هنر (اصل شانزدهم)

۱۲) اوقات فراغت (بند ۶ از اولویت‌ها و سیاست‌های کلی)

• گروه‌های اجتماعی مورد تاکید:

۱) زنان (اصل هجدهم اصول و بند ۵ اولویت‌ها و سیاست‌های کلی)،

۲) کودکان (بخشی از بند ۱ اولویت‌ها و سیاست‌های کلی)،

۳) جوانان (اصل هفدهم اصول و بخشی از بند ۱ اولویت‌ها و سیاست‌های کلی).

ب) گزارش گروه تخصصی فناوری اطلاعات در همایش کاستی‌ها و راهکارهای بخش

فرهنگ

- موضوعات برجسته:

(۱) نظام حقوقی (قوانین و مقررات) فناوری‌های اطلاعات

(۲) اخلاق عمومی

(۳) خط و زبان فارسی

- گروه‌های اجتماعی مورد تاکید:

(۱) کودکان،

(۲) نوجوانان.

ج) هدف‌ها و سیاست‌های کلی (در افق ۱۰ تا ۲۰ ساله) [بندهای ب (امور فرهنگی)، ج

(امور اجتماعی، سیاسی و دفاعی) و د (آمایش، امور زیست محیطی و توسعه پایدار)]

- موضوعات برجسته:

(۱) هویت ملی (موارد ۱۸ و ۲۱ و ۴۲ و ۴۳)

(۲) شهروندی (موارد ۱۹ و ۲۴ و ۳۶)

(۳) عدالت اجتماعی (موارد ۲۴ و ۲۷ و ۳۶)

(۴) توسعه (موارد ۴۰ و ۴۱ و ۴۳)

(۵) امنیت اجتماعی (موارد ۲۹ و ۳۵)

(۶) نظم اجتماعی (موارد ۳۵ و ۳۷)

(۷) اخلاق کار (موارد ۳۷ و ۳۹)

(۸) خلاقیت و کارآفرینی (موارد ۲۵ و ۳۱)

۹) حاکمیت و اقتدار (موارد ۲۹ و ۴۳)

۱۰) گفت‌وگوی تمدن‌ها و فرهنگ‌ها (موارد ۲۰ و ۳۴)

۱۱) دینداری (مورد ۱۸)

۱۲) اخلاق عمومی (مورد ۱۹)

۱۳) سلامت و بهداشت (مورد ۲۷)

۱۴) قومیت‌ها و اقلیت‌ها (مورد ۳۲)

۱۵) محیط زیست (مورد ۴۰)

۱۶) هنر (مورد ۴۳)

• گروه‌های اجتماعی مورد تاکید:

۱) زنان (مورد ۱۷)،

۲) جوانان (مورد ۳۸)،

۳) خانواده (مورد ۱۷).

د) الزامات و راهبردهای مصوب کمیته مشترک توسعه دانایی، فناوری، فرهنگ و آموزش،

موضوع بند ۳-۹ (توسعه فرهنگی) از گزارش چشم‌انداز توسعه کشور در افق ۲۰ ساله

• موضوعات برجسته:

۱) خلاقیت و کارآفرینی (موارد ۴ و ۱۲ قسمت اول و مورد ۱۶ قسمت دوم)

۲) هویت ملی (موارد ۳ و ۷ قسمت اول)

۳) هویت دینی (موارد ۳ و ۷ قسمت اول)

۴) فرهنگ فناوری‌های نوین [ارتباطی] (موارد ۲ و ۳ قسمت دوم)

۵) دینداری (مورد ۲ قسمت اول)

(۶) اخلاق کار (مورد ۴ قسمت اول)

(۷) سلامت و بهداشت (مورد ۵ قسمت اول)

(۸) میراث فرهنگی (مورد ۹ قسمت اول)

(۹) زبان فارسی (مورد ۵ قسمت دوم)

(۱۰) توسعه (مورد ۹ قسمت دوم)

(۱۱) امنیت اجتماعی (مورد ۱۲ قسمت دوم)

(۱۲) گفت‌وگوی فرهنگ‌ها (مورد ۱۸ قسمت دوم)

• گروه‌های اجتماعی مورد تاکید:

(۱) زنان (موارد ۸ و ۱۴ قسمت دوم)،

(۲) جوانان (موارد ۸ و ۱۴ قسمت دوم)،

(۳) خانواده (مورد ۶ قسمت اول).

(ه) فصل نهم (توسعه فرهنگی) از بخش چهارم: صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی -

ایرانی در پیش‌نویس برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور

• موضوعات برجسته:

(۱) خط و زبان فارسی (ماده ۱۰۸ بند ط و ماده ۱۱۰)

(۲) نظام حقوقی (قوانین و مقررات) رسانه‌ها (ماده ۱۰۸ بند الف و ط و ماده ۱۱۶)

(۳) هویت ملی (ماده ۱۱۰ و ماده ۱۱۳)

(۴) هویت دینی (ماده ۱۱۳)

(۵) خرده‌فرهنگ‌های قومی (ماده ۱۱۰ بند ب و ه)

(۶) میراث فرهنگی (ماده ۱۱۰ بند و)

(۷) هنر (ماده ۱۱۰ بند ز)

(۸) گفت‌وگوی فرهنگ‌ها (ماده ۱۱۳ بند د)

• گروه‌های اجتماعی مورد تاکید:

(۱) زنان (ماده ۱۱۱)،

(۲) جوانان (ماده ۱۰۸ بند ز و ماده ۱۱۲)،

(۳) نوجوانان (ماده ۱۰۸ بند ز)،

(۴) کودکان (ماده ۱۰۸ بند ز)،

(۵) خانواده (ماده ۱۱۱ بند ب).

❖ جمع‌بندی

موضوعات برجسته و گروه‌های اجتماعی مورد تاکید در اسناد مورد بررسی را می‌توان

به شرح زیر جمع‌بندی کرد:

• موضوعات برجسته (به ترتیب بیشترین بسامد):

(۱) هویت‌های فرهنگی (هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی، هویت مذهبی)

(۲) خط، زبان و ادبیات فارسی

(۳) فرهنگ‌های جهانی و جهانی شدن فرهنگ و گفت‌وگوی تمدن‌ها

(۴) میراث فرهنگی

(۵) هنر

(۶) اخلاق عمومی

(۷) اخلاق کار، خلاقیت، کارآفرینی و توسعه

(۸) سلامتی و بهداشت

۹) امنیت اجتماعی

۱۰) خرده فرهنگ های قومی، قومیت ها و اقلیت ها

۱۱) دینداری

۱۲) عدالت اجتماعی

۱۳) نظام حقوقی (قوانین و مقررات) رسانه ها

۱۴) اوقات فراغت

۱۵) حاکمیت و اقتدار

۱۶) شهروندی

۱۷) فرهنگ فناوری های نوین [ارتباطی]

۱۸) محیط زیست

۱۹) نظم اجتماعی

• گروه های اجتماعی مورد تاکید:

۱) زنان،

۲) جوانان،

۳) نوجوانان،

۴) کودکان،

۵) خانواده.

فصل چهار

شناسایی اولویت های پژوهش

در این مرحله لازم است موضوعات پژوهش را در قالب محورها و زیرمحوهای (چارچوب‌های نظری) مربوط قرار دهیم. برای این کار جدول زیر (جدول ۱) تنظیم شد. چنانکه ملاحظه می‌شود سطر اول به انواع رسانه‌های الکترونیکی و ماهواره‌ای (گام نخست)، سطر دوم به محورها (بر اساس مدل لاسول)، سطر سوم به زیرمحوها (بر اساس مدل پارسنز) و سطر چهارم جدول به موضوعات پژوهش اختصاص یافته است (ترتیب موضوعات در هر زیرمحور نشانه تقدم یا تاخر آنها نیست).

(جدول ۱)

محورها	رسانه‌شناسی	محتواشناسی	ارتباط‌گرشناسی	اثرشناسی	کارکردشناسی
زیرمحورها	فرهنگی	اجتماعی	سیاسی	اقتصادی	
موضوعات	۱- فرهنگ‌های	۱- جامعه مدنی و	۱- نظام حقوقی	۱- اخلاق کار	
پژوهش	جهانی و جهانی شدن فرهنگ و گفت‌وگوی تمدن‌ها	شهروندی	(قوانین و مقررات)	۲- خلاقیت، کارآفرینی و توسعه	
	۲- میراث فرهنگی	۲- سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی و امنیت اجتماعی	۲- حاکمیت و اقتدار	۳- مشاغل اطلاعاتی	
	۳- محیط زیست	۳- عدالت اجتماعی	۳- دولت	۴- اخلاق	
	۴- هویت‌ها (هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی، هویت مذهبی)	۴- اجتماع‌های مجازی	۴- تبلیغات سیاسی، تروریسم	تولید و اخلاق مصرف	
	۵- خط، زبان و ادبیات فارسی	۵- اوقات فراغت	۵- عرصه عمومی و کنش‌های سیاسی	۵- تجارت الکترونیک	
	۶- فرهنگ ارتباطی	۶- سلامت و بهداشت			
	— اطلاعاتی	۷- خانواده			
		۸- اخلاق عمومی			
		۹- شکاف اطلاعاتی			
		۱۰- گروه همالان			
		۱۱- نخبگان			

		۱۲- زنان	(سواد اطلاعاتی،	
		۱۳- جوانان	سواد رسانه‌ای،	
		۱۴- کودکان	اخلاق	
		۱۵- آموزش	اطلاع‌رسانی)	
		۱۶- دینداری	۷- خرده فرهنگ‌های	
		۱۷- سبک‌های	قومی، قومیت‌ها	
		زندگی	و اقلیت‌ها	
			۸- سوگیری‌های	
			ارزش‌های	
			زیباشناسختی و	
			بینشی	

بنابر این جدول از تقاطع دو سطر اول (۲۰ حوزه موضوعی) با موضوعات ذیل هر یک از زیرمحورها، دست کم ۷۰۰ موضوع پژوهش بدست می‌آید (۱۶۰ موضوع فرهنگی، ۳۴۰ موضوع اجتماعی، ۱۰۰ موضوع سیاسی و ۱۰۰ موضوع اقتصادی). برای مثال یک موضوع پژوهش فرهنگی می‌تواند بررسی رابطه محتوای شبکه‌های کامپیوتری با محیط زیست باشد؛ و یا یک موضوع پژوهش اجتماعی مثل بررسی کارکرد تلویزیون‌های ماهواره‌ای در فرایند شکل‌گیری جامعه مدنی، و یا بر مبنای هویت‌ها (انواع هویت‌ها)، انواع عناوین پژوهشی زیر قابل تصور است:

۱- قابلیت‌های تلویزیون‌های ماهواره‌ای در تقویت (یا تضعیف) هویت دینی

۲- گفتمان‌های هویتی مسلط در تماس‌های تلفنی

۳- رابطه هویت قومی ارتباط‌گران دو جنس با گرایش به بازی‌های کامپیوتری

۴- ...

اینک می‌توان در پرتو چهارچوب‌های نظری و محورها و زیرمحورهای مربوط، مسائل پژوهشی بی‌شماری را زیر عنوان کلی «بررسی رابطه انواع رسانه‌ها از زاویه هر محور و زیرمحور با هر یک از اولویت‌ها» شناسایی کرد؛ در اینجا ذیل هر اولویت، صرفاً به طرح نمونه‌ای از این مسایل اکتفا می‌شود:

۱- هویت‌ها (هویت ملی، هویت دینی، هویت قومی، هویت مذهبی، و ...)

• گفتمان‌های (هویت‌ساز برای ملیت) مسلط بر وبلاگ‌های فارسی زبان کدامند؟

۲- الگوهای ارتباطی - اطلاعاتی (سواد اطلاعاتی، سواد رسانه‌ای، اخلاق اطلاع‌رسانی)

• آیا میان الگوهای ارتباطی غالب بر استفاده از تلفن همراه در استفاده کنندگان دو جنس

تهرانی تفاوت وجود دارد؟

۳- اوقات فراغت

• آیا بازی‌های کامپیوتری موجب اختلال کارکردهای خانواده برای گذران اوقات فراغت

در خانواده می‌شود؟

۴- خط، زبان و ادبیات فارسی

• آیا استفاده از کامپیوترهای شخصی موجب بدخطی دانش آموزان ایرانی می‌شود؟

۵- خرده‌فرهنگ‌ها و سبک‌های زندگی

• چگونه تلویزیون‌های ماهواره‌ای باعث ترویج سبک‌های زندگی بیگانه در میان جوانان

تهرانی می‌شود؟

۶- فرهنگ‌های جهانی و جهانی شدن فرهنگ و گفت‌وگوی تمدن‌ها

- آیا می‌توان اینترنت را رسانه مناسبی در دیپلماسی گفت‌وگوی تمدن‌ها دانست؟

۷- جامعه مدنی و شهروندی

- ارتباطات تلفنی برای استقرار نهاد شهروندی در ایران چه کارکردهایی داشته است؟

۸- دولت الکترونیک

- آیا جوانان تهرانی نسبت به استفاده از خدمات دولت از طریق تلفن نگرش مثبتی و

مساعدی دارند؟

۹- خلاقیت و کارآفرینی

- آیا بازی‌های کامپیوتری موجب افزایش خلاقیت کودکان می‌شود؟

۱۰- آموزش

- آیا تلویزیون‌های تعاملی را می‌توان رسانه مناسبی برای آموزش کودکان در خانواده

دانست؟

۱۱- شکاف اطلاعاتی (دیجیتال)

- آیا آموزش کامپیوتر (و یا اینترنت) در مدارس موجب کاهش شکاف اطلاعاتی در

جامعه می‌شود؟

۱۲- اخلاق عمومی

- نظام‌های نمره‌دهی اخلاقی بازی‌های کامپیوتری برای کودکان و نوجوانان کدامند؟

۱۳- سلامتی و بهداشت

- برآورده ساختن نیازهای اطلاعاتی بهداشتی بیماران خاص (مثلاً مبتلا به ایدز) از طریق

سرویس‌های تابلو اعلانات الکترونیک، تا چه حد موجب افزایش سلامت جامعه

می‌شود؟

۱۴- سرمایه اجتماعی، اعتماد اجتماعی و امنیت اجتماعی

- آیا با فراگیری ارتباطات کامپیوتر واسط سرمایه اجتماعی جامعه افزوده می شود؟

۱۵- حاکمیت و اقتدار

- آیا با گسترش اینترنت از احساس سرسپردگی افراد به حاکمیت کاسته می شود؟

۱۶- مشاغل اطلاعاتی

- آیا پیدایی و افزایش مشاغل اطلاعاتی موجب تحول فرایند تقسیم کار در جامعه می شود؟

۱۷- محیط زیست

- آیا گسترش ارتباطات کامپیوتر واسط موجب بیگانگی با طبیعت می شود؟

۱۸- سوگیری های ارزشی، زیباشناختی و بینشی

- سوگیری های ارزشی مساعد گرایش افراد به استفاده از ارتباطات تلفنی (به جای ارتباطات رو در رو) کدامند؟

۱۹- اخلاق کار

- آیا گسترش دورکاری موجب تحول اخلاق کار در ایران می شود؟

۲۰- دینداری

- آیا گسترش استفاده از برنامه های تلویزیون های ماهواره ای بیگانه موجب کاهش دینداری در جامعه می شود؟

۲۱- عرصه عمومی

- آیا پیدایی و فراگیری نشر اینترنتی نسخه الکترونیک روزنامه های کشور موجب تقویت عرصه عمومی می شود؟

- آزادارمکی، تقی (۱۳۷۵) نظریه در جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آقاجانی، سعادت (۱۳۸۱) بررسی و ارزیابی پیش‌بینی‌های برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی در حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- اسلوین، جیمز (۱۳۸۰) اینترنت و جامعه. عباس گیلوری و علی رادباوه. تهران: نشر کتابدار.
- اسماعیل‌زاده، هادی و پوردهزاد، رحمان (۱۳۸۱) از دولت الکترونیک تا حکومت الکترونیک. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- بدیعی، نعیم (۱۳۸۲) چالش‌های روزنامه‌نگاری الکترونی: گسترش زمینه‌های آزادی بیان و اطلاعات. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- بروجردی‌علوی، مهدخت (۱۳۸۲) روزنامه‌نگاری و حریم خصوصی در جامعه اطلاعاتی. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- بهرام‌پور، شعبان‌علی (۱۳۸۲) انسجام اجتماعی در جامعه اطلاعاتی: نیم‌نگاهی به وضعیت ایران. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- تامیلسون، جان (۱۳۸۱) جهانی شدن و فرهنگ. محسن حکیمی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.

- تومی، ایلکا (۱۳۸۳) جامعه‌دانی و پرسش‌های پژوهشی آینده. اسماعیل یزدان‌پور. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- چلبی، مسعود (۱۳۷۵) جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی. تهران: نشر نی.
- حسینی، فرنود (۱۳۸۲) بررسی شاخص‌های توسعه ICT در ایران ۲۰۰۳- . سایت ای‌تی ایران. (www.ITIran.com) تاریخ بازدید ۱۵ تیر.
- حسینی، حسین (۱۳۸۱) انقلاب اطلاعاتی و توسعه سیاسی. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات .
- حسینی‌مقدم، محمد؛ غلام‌علی، منتظر؛ حاجی‌میرعرب، مهرداد (۱۳۸۲) بررسی علل کندی آهنگ توسعه اطلاعاتی در آسیای غربی ناشی از برداشت نخبگان سیاسی از قدرت. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- حیات، نغمه (۱۳۸۱) دولت الکترونی، مقصد بی‌پایان فرایند تحول در نظام اداری. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- خاکی، غلام‌رضا (۱۳۸۱) کار در سازمانی به وسعت تمام زندگی (اشتغال در جامعه اطلاعاتی). در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- خانیکی، هادی (۱۳۸۱) گفت‌وگوی تمدن‌ها و دموکراسی دیجیتال، افقی تازه در جامعه‌ای شبکه‌ای. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- خانیکی، هادی (۱۳۸۲) گفت‌وگو و جامعه اطلاعاتی: چشم‌اندازهای نوین جهانی و منطقه‌ای. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- خوارزمی، شهیندخت (۱۳۸۱) انقلاب دیجیتال: فرصت‌ها و چالش‌های آن برای ایران. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- رابینگتن، ارل و واینبرگ، مارتین (۱۳۸۲) رویکردهای نظری هفتگانه در بررسی مسایل اجتماعی. رحمت‌اله صدیق‌سروستانی. تهران: دانشگاه تهران.
- رشیدی، محمد مهدی؛ قدیریان، عباس علی؛ اصیلی، غلام‌رضا (۱۳۸۱) جامعه اطلاعاتی (دانش‌مدار) و آموزش نوین. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- رضوی‌زاده، نورالدین (۱۳۸۱) عصر ارتباطات و جهانی‌سازی؛ لزوم تغییر در انگاره‌های توسعه. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- روشه، گی (۱۳۷۶) جامعه‌شناسی تالکوت پارسونز. عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: تبیان.
- زارعیان، داوود (۱۳۸۱) مطالعه تطبیقی برنامه‌های نهادهای بین‌المللی درباره کاربرد فن‌آوری‌های اطلاعات و ارتباطات در توسعه ملی کشورها. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- سراج‌القوم، معصومه و فهیمی، مهدی (۱۳۸۱) دولت الکترونی در عمل. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- شخم‌گر، محمدرضا (۱۳۸۱) نقش نهادهای غیردولتی در ترویج فن‌آوری اطلاعات. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- شعبانی، احمد (۱۳۸۲) جامعه اطلاعاتی ایران و چالش‌های رویاروی آن. در فصلنامه اطلاع‌رسانی، دوره ۱۹، شماره اول و دوم، پائیز و زمستان، صص ۱۰۰-۱۱۰.
- شکرخواه، یونس (۱۳۸۲) بررسی تطبیقی محتوای اعلامیه‌های کنفرانس‌های منطقه‌ای تدارک کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- عمادی، محمدحسین (۱۳۸۱) جامعه اطلاعاتی و زمینه‌های کاربرد فن‌آوری اطلاعات در توسعه کشاورزی و توسعه روستایی ایران. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- فرامرزian، علی‌اصغر (۱۳۸۱) دانشگاه‌های اینترنتی و دگرگونی‌های آموزش عالی. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- فرقانی، محمد مهدی (۱۳۸۱) شبکه‌های ارتباطی نوین و نقش رسانه‌های همگانی؛ تقابل یا تعامل. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- فرقانی، محمدمهدی (۱۳۸۲) جامعه اطلاعاتی جهانی؛ گذر از الگوی حاکم. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- فیدر، جان (۱۳۸۰) جامعه اطلاعاتی. علی رادباوه و عباس گیلوری. تهران: نشر کتابدار.
- قاسم‌زاده، فریدون (۱۳۸۲) معیارهای ارزیابی دولت الکترونی. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- کازنو، ژان (۱۳۷۰) جامعه‌شناسی وسایل ارتباط جمعی. باقر ساروخانی و منوچهر محسنی. تهران: انتشارات اطلاعات.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰a) عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ. جلد اول: ظهور جامعه شبکه‌ای. علی پایا (ویراستار ارشد). احد علیقلیان، افشین خاکباز. تهران: طرح نو.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰b) عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ. جلد دوم: قدرت هویت. علی پایا (ویراستار ارشد). حسن چاوشیان. تهران: طرح نو.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰c) عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ. جلد سوم: پایان هزاره. علی پایا (ویراستار ارشد). احد علیقلیان، افشین خاکباز. تهران: طرح نو.
- کدخدایی، عباس‌علی (۱۳۸۱) حقوق بین‌المللی عمومی و جامعه اطلاعاتی: تحول مفاهیم یا تحول مصادیق؟ در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- کدخدایی، عباس‌علی (۱۳۸۲) دسترسی آزاد به اطلاعات، موانع و ضرورت‌ها. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- کرایب، یان (۱۳۸۲) نظریه اجتماعی کلاسیک: مقدمه‌ای بر اندیشه مارکس، وبر، دورکیم، زیمل. شهناز مسمی‌پرست. تهران: آگاه.

- کیا، علی‌اصغر و سعیدی، رحمان (۱۳۸۱) دیدگاه‌های علمی درباره جهانی‌سازی اقتصادی، انقلاب ارتباطات و تأثیر متقابل آن‌ها. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۹) جهان رها شده: گفتارهایی درباره یکپارچگی جهان. علی‌اصغر سعیدی و یوسف حاجی‌عبدالوهاب. تهران: انتشارات علم و ادب.
- مرکز پژوهش‌های ارتباطات (۱۳۸۱) همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- معتمدنژاد، رؤیا (۱۳۸۱) آزادی بیان و جامعه اطلاعاتی. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- معتمدنژاد، رؤیا (۱۳۸۲) بررسی هدف‌های اعلامیه هزاره و چگونگی تحقق آن‌ها برای جامعه اطلاعاتی آینده. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۱) بررسی هدف‌های کنفرانس عالی سران جهان درباره جامعه اطلاعاتی، پشتیبانی از آرمان‌های نظم نوین جهانی اطلاعات و ارتباطات یا پیشبرد جهانی‌سازی جامعه وابسته به اطلاعات و ارتباطات. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۱ب) مقدمه. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۸۲) مقدمه. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- مهدی‌زاده، سیدمحمد (۱۳۸۲) اینترنت و فضای عمومی. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران.
- مهدی‌زاده، محمد (۱۳۸۱) انقلاب ارتباطات، جامعه شبکه‌ای و ذهنیت و هویت ناپایدار. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- میرعابدینی، احمد (۱۳۸۱) بازتاب نظریه‌های توسعه در نظریه‌های جامعه اطلاعاتی با نگاهی به برنامه توسعه در ایران. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- میرعابدینی، احمد (۱۳۸۲) آسیای مرکزی و هویت ملی نمادین. در چکیده مقالات دومین سمینار میان منطقه‌ای کشورهای آسیای مرکزی - غربی و جامعه اطلاعاتی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
- نش، کیت (۱۳۸۰) جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن، سیاست، قدرت. محمدتقی دلفروز. تهران: انتشارات کویر.
- نشاط، سعید (۱۳۸۱) نقش شبکه‌های الکترونی در تعمیق فعالیت سازمان‌های غیردولتی در ایران. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- نمک‌دوست‌تهرانی، حسن (۱۳۸۱) حق دسترسی به اطلاعات، بنیان‌ها، روند جهانی و جایگاه ایران. در خلاصه مقاله‌های همایش علمی ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی. تهران: مرکز پژوهش‌های ارتباطات.

- وبستر، فرانک (۱۳۸۰) نظریه‌های جامعه اطلاعاتی. اسماعیل قدیمی. تهران: قصیده‌سرا.

- Ameli, Saeed Reza (2000) Americanization, globalization and British Muslims identity. London.
- Berleur, Jacques; Graham, ?; & Whitehouse, Diane (Editors) (1999) Ethical global information society: Culture and democracy revisited. Kluwer Academic Publishers.
- Castells, Manuel & Himanen, Pekka (2004) The information society and the welfare state: The Finnish model. Oxford University Press.
- Jacquart, René (2004) Building the information society. Toulouse, Springer.
- Loader, Brain D. & Loader, Brain (1998) Cyberspace divide: Equality, agency and policy in the information society. Routledge.
- May, Christopher (2002) The information society: A skeptical view. Polity Press.
- Robins, Kevin & Webster, Frank (1999) Times of the technoculture: From the information society to the virtual life. Routledge.
- Varian, Hal R. & Shapiro, Karl (1998) Information rules: A strategic guide to the network economy. Harvard Business School Press.